

Gemeente Bronckhorst

Bakens van een nieuwe tijd

Quickscan Architectuur en
Stedenbouw Wederopbouwperiode
(1940-1965)

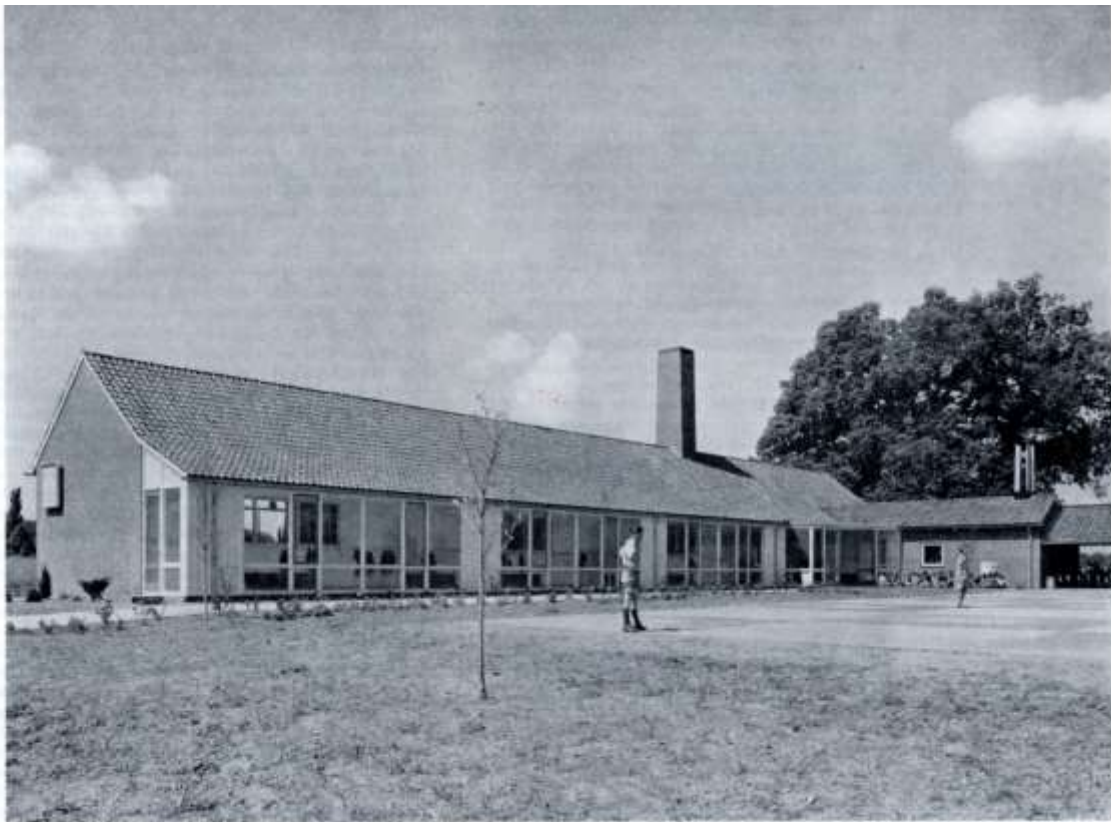

GELDERS
GENOOTSCHAP

Bakens van een nieuwe tijd

Quickscan Architectuur & Stedenbouw
Wederopbouwperiode (1940-1965) Gemeente Bronckhorst

O.L. School te Hummelo

Titel: Inventarisatie Architectuur en Stedenbouw Wederopbouwperiode
(1940-1965) gemeente Bronckhorst
Projectnummer: CH.BRONK113
Opdrachtgever: Gemeente Bronckhorst (contactpersoon: dhr. B.G. Pasman)
Auteurs & fotografie : Drs. R.J.A. Crols, W. Weijkamp MA (tenzij anders aangegeven)
Status: Definitief concept – april 2014

Gelders Genootschap
Vereniging tot bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land
Sector Cultuurhistorie
Zypendaalseweg 46
Postbus 68, 6800 AB Arnhem
Telefoon: (026) 442 17 42
Fax: (026) 442 94 04
www.geldersgenootschap.nl

Voorwoord	02
1 Inleiding	05
1.1 De organisatie van de wederopbouw in Nederland	05
1.2 De wederopbouwplannen	08
1.2.1 Wederopbouwplannen in Bronckhorst	08
1.3 Bouwplannen	08
1.4 De Wederopbouwwet	08
1.5 De architectuur van de wederopbouw	08
1.6 Woningbouw	13
1.6.1 Woningwetwoningen	14
1.6.1.1 Woningwetwoningen in de gemeente Bronckhorst	17
1.6.2 Middenstandswoningen, villa's, landhuizen en bungalows	20
1.6.2.1 Middenstandswoningen, villa's, landhuizen en bungalows in de gemeente Bronckhorst	22
1.7 Winkelcentra en winkel-woonhuizen	24
1.7.1. Winkelcentra en winkelwoonhuizen in de gemeente Bronckhorst	25
1.8 Kruisgebouwen	26
1.8.1. Kruisgebouwen in de gemeente Bronckhorst	26
1.9 Scholen	28
1.9.1. Scholen in de gemeente Bronckhorst	30
1.10 Kerken	32
1.10.1 Kerken in de gemeente Bronckhorst	35
1.11 Boerderijen	35
1.11.1 Boerderijen in de gemeente Bronckhorst	38
1.12 Bedrijf & techniek	41
1.12.1 Bedrijf & techniek in de gemeente Bronckhorst	42
1.13 Infrastructuur	43
1.13.1. Infrastructuur in de gemeente Bronckhorst	44
1.14 Oorlogsmonumenten	45
1.14.1 Oorlogsmonumenten in de gemeente Bronckhorst	46
3. Tabel quickscan-inventarisatie toelichting waardering	47
*Woningwetwoningen	48
*Middenstandswoningen, vrijstaande woningen, villa's en bungalows	51
*Winkelcentra en winkel-woonhuizen	61
*Scholen	63
*Kerken	65
*Overige maatschappelijke, sociale en culturele instellingen	66
*Boerderijen	67
*Bedrijf & techniek	71
*Infrastructuur en nutsvoorzieningen	74
*Oorlogsmonumenten	76
4. Conclusies en aanbevelingen voor nader onderzoek en beleid	78
5. Bronnen en literatuur	79
6. Bijlagen	83
A Toetsingscriteria Gelders Genootschap bij adviezen inzake plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst	
B Woonstijl en woonwensen in een plattelandsgemeente. Resultaten van een onderzoek in Zelhem, <i>Bouw</i> 1957, p.196-201.	

Voorwoord

Bakens van een nieuwe tijd

De gemeente Bronckhorst is een van de grootste gemeenten in Nederland en telt 45 dorpen en buurtschappen. De rijkdom aan cultuurhistorisch waardevol erfgoed komt tot uitdrukking in het grote aantal rijks- en gemeentelijke monumenten. Het betreft op enkele recente uitzonderingen na objecten en complexen ouder dan 1940.

Nu de meest waardevolle bouwwerken uit de periode tot 1940 zijn geïnventariseerd en een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst hebben gekregen heeft de gemeente Bronckhorst in het kader van de actualisatie van de gemeentelijke monumentenlijst het Gelders Genootschap gevraagd ook het naoorlogse erfgoed nader in kaart te brengen. Afgelopen jaren heeft de gemeente al enkele objecten uit deze periode de status van gemeentelijk monument verleend. Hiertoe behoort onder meer een door het bekende architectenbureau Nap & van Ede ontworpen voormalige burgemeesterswoning aan de Toldijkseweg 6 te Steenderen (zie foto).

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) hanteert voor wat betreft de term Wederopbouw de volgende begripsbepaling: *'Het erfgoed van de wederopbouw omvat de resultaten van (steden)bouwkunst en landinrichting uit de periode 1940-1965 en sluit daarmee aan op het jongere erfgoed uit de periode 1850-1940. De wederopbouw omvat zowel het feitelijke herstel van de oorlogsschade in de bestaande omgeving als het naoorlogs herstel van de algemene bouwproductie en de daarmee gepaard gaande omvangrijke stads- en dorpsuitbreidingen (vroeg-naoorlogse wijken), aanleg van haven- en industriegebieden, infrastructurele werken, herinrichting van het landelijk gebied en wederopbouw van boerderijen. Ook de interieurs en de toegepaste kunst in en aan architectuur uit de periode 1940-1965 behoren tot het onderzoeksgebied.*

De wederopbouwperiode is een bijzondere in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Het was een periode van vernieuwing op het gebied van architectuur door de ontwikkeling en toepassing van tal van nieuwe materialen en werkwijzen. Het stedenbouwkundig ontwerp kenmerkte zich door nieuwe verkavelingspatronen, nieuwe wijkopbouw en een steeds belangrijker rol van het verkeer als ordeningsprincipe. De vroeg-naoorlogse gebouwen en wijken verdienen dan ook meer aandacht voor de bestaande - soms verhuld geraakte - (steden)bouwkundige kwaliteiten. De belangstelling en waardering voor het erfgoed van de wederopbouwperiode nemen de laatste jaren gestaag toe.

Ook bij de overheid is er sprake van een toenemende aandacht voor het naoorlogse erfgoed. Zo heeft de RCE sinds 2001 een meerjarig onderzoeksproject uitgevoerd om een landelijk referentiekader op te bouwen. Dit project omvatte een 25-tal categoriale studies, grotendeels gebaseerd op literatuuronderzoek en reeds beschikbare veldkennis. Hierbij is een breed spectrum aan bouwtypen onderzocht om de diversiteit van cultuurhistorie, architectuur en bouwtechniek scherper in beeld te krijgen: van raadhuis tot kruisgebouw, van sportaccommodatie tot winkelcentrum. Bij de samenstelling van de thematische teksten van deze quickscan is dankbaar gebruik gemaakt van deze rapporten die vaak als eerste een inzicht geven in de naoorlogse ontwikkeling van een groot aantal bouwtypen. Door de RCE is ook een Wederopbouwdatabase samengesteld op basis van literatuuronderzoek waarin per gemeente de meeste waardevolle bouwwerken zijn opgenomen. De database bevat tevens een preselectie van de meest waardevolle objecten en complexen. In de periode 2007-2014 wijst het Rijk bijna 200 topmonumenten uit de periode 1940-1965 aan als van rijkswege beschermde monumenten. In het najaar van 2007 is de lijst met de eerste 100 te beschermen monumenten uit de jaren 1940-1958 door minister Plasterk van Cultuur openbaar gemaakt. De tweede reeks van 100 potentiële nieuwe rijksmonumenten daterend uit jaren 1959-1965 is in het voorjaar van 2013 bekend gemaakt en op dit moment is de aanwijzingsprocedure voor deze reeks in volle gang.

De Rijksdienst heeft in de jaren 2001-2007 ook onderzoek gedaan naar waardevolle gebieden uit de wederopbouwperiode. Dit heeft geleid tot een groslijst van ruim 250 gebieden uit de periode 1940-1965 die alle genoemd worden in vakliteratuur uit en over de periode van naoorlogse woningbouw en landschapsonwerp. Hierbij is er onderscheid gemaakt naar drie typen gebieden: wederopgebouwde kernen (herstel oorlogsschade), naoorlogse woonwijken, landelijk gebied. Uit de groslijst zijn 30 gebieden geselecteerd die van nationaal belang zijn voor deze periode. Deze dertig gebieden zijn opgenomen in de 'Visie erfgoed en ruimte'. De wederopbouw is een van de vijf prioriteiten uit de Visie erfgoed en ruimte, de beleidsvisie van de rijksoverheid op cultureel erfgoed in de ruimtelijke ordening. Voor het programma Wederopbouwgebieden van de Visie erfgoed en ruimte is een uitvoeringsprogramma vastgesteld. Tot de geselecteerde gebieden behoren onder meer de Noordoostpolder, Rhenen, de binnenstad van Nijmegen, het ruilverkavelingsgebied Maas en Waal West in de Gelderse gemeente West Maas & Waal en het in de buurgemeente Berkelland gelegen ruilverkavelingsgebied Beltrum 1.

Om een zorgvuldige omgang met deze dertig cultuurhistorisch waardevolle gebieden te waarborgen maakt de Rijksdienst bestuurlijke afspraken met de betrokken gemeenten in verband met het behoud en de versterking van de kernkwaliteiten van deze gebieden. De Rijksdienst gaat de gemeenten ondersteunen bij het opstellen van plannen en het gebruik van ruimtelijk instrumentarium. Ook biedt de Rijksdienst een platform voor kennisuitwisseling en deelt hierin zelf actief kennis.

Inmiddels hebben ook veel Gelderse gemeenten hun erfgoed uit de wederopbouwperiode in kaart gebracht en de meest waardevolle objecten en complexen van dit snel verdwijnende erfgoed aangewezen als gemeentelijk monument of bijvoorbeeld een plaats gegeven in bestemmingsplannen (dubbelbestemming cultuurhistorie) als onderdeel van hun ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

De gemeente Bronckhorst

Op basis van een gebiedsdekkend veldonderzoek zijn objecten en complexen uit de wederopbouwperiode, gelegen in de gemeente Bronckhorst, geïnventariseerd, geselecteerd en

gewaardeerd. Vervolgens is de informatie uit het veld verder aangevuld met een beperkt literatuur- en archiefonderzoek. Tevens zijn de websites Archivista en Bonas van Het Nieuwe Instituut (voorheen het Nederlands Architectuur Instituut NAI) geraadpleegd via welke publicaties in vaktijdschriften en oeuvres van architecten zijn ontsloten. Daarnaast is gebruikt gemaakt van de wederopbouwdatabase van de RCE.

Het voor u liggende rapport biedt, na een strenge selectie, in tabelvorm een overzicht van het meest waardevolle gebouwde erfgoed uit de wederopbouwperiode in de gemeente Bronckhorst.

In de inleidende hoofdstukken wordt onder meer een beeld geschetst van de organisatie van de wederopbouw, de toegepaste bouwstijlen en een inzicht gegeven in de ontwikkeling van de belangrijkste bouwopgave toentertijd: de woningbouw. Tevens wordt de ontwikkeling van andere, met name voor Bronckhorst, belangrijke bouwtypen zoals bijvoorbeeld boerderijen nader toegelicht.

Het inventarisatieoverzicht in tabelvorm, gerangschikt naar bouwtype, geeft aan waar de accenten voor wat betreft de lokale situatie liggen en waar in de toekomst nader onderzoek gewenst is om te komen tot een coherent beeld en bescherming van cultuurhistorisch waardevolle naoorlogse architectuur en stedenbouw.

Methodiek waardering

De objecten en complexen zijn voor wat betreft hun waardering, op basis van de criteria voor plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst van het Gelders Genootschap, ingedeeld in een drietal categorieën: B (beeldbepalend object), A (potentieel gemeentelijk monument / beeldbepalend object) en A+ (potentieel gemeentelijk monument).

Zowel de objecten in de categorie A als in de categorie A+ verdienen nader onderzoek om te komen tot een goed onderbouwde eindselectie ter aanvulling van de gemeentelijke monumentenlijst. In de categorie A+ gaat het om een evident monumentwaardig object of complex. De categorie A betreft objecten of complexen die mede gezien de aantasting van het exterieur nog net wel of niet in aanmerking komen voor bescherming doch wel cultuurhistorisch waardevol zijn.

De na een toekomstig nader onderzoek niet voor de gemeentelijke monumentenlijst in aanmerking komende objecten/complexen kunnen om de aanwezige cultuurhistorische waarden te borgen onder meer in bestemmingsplannen worden opgenomen met een dubbelbestemming cultuurhistorie. Ook in andere vormen van ruimtelijk kwaliteitsbeleid kunnen de gesignaleerde waarden worden ingezet om een bijdrage te leveren aan de instandhouding van de eigenheid, identiteit en de leefbaarheid van de dorpen, buurtschappen en het buitengebied van Bronckhorst.

Het rapport wordt afgesloten met conclusies en aanbevelingen voor nader onderzoek en te formuleren toekomstig beleid.

1 Inleiding

De wederopbouwperiode (1940-1965) wordt steeds meer gezien als een belangrijk tijdvak in de Nederlandse architectuur- en stedenbouwgeschiedenis; als een periode van vernieuwing op het gebied van architectuur door de toepassing van nieuwe materialen en werkwijzen. Het was ook de tijd van de vernieuwing van het stedenbouwkundige ontwerp door nieuwe verkavelingspatronen, nieuwe ideeën over gemeenschapsvorming en een belangrijker rol van het verkeer als ordeningsprincipe.

Bestaande kwaliteiten worden vaak nog onvoldoende erkend. Dit geldt met name voor de scholen en in het bijzonder de naoorlogse woonwijken. Fysieke ingrepen worden als uitgangspunten genomen voor het belang van volkshuisvesting. De grote hoeveelheden goedkope huurwoningen uit de jaren zestig en de geringe boekwaarde van de woningen maken het besluit om de woningen te slopen en te vervangen door duurdere woningen ook gemakkelijker. De rijkelijk van groen voorziene wijken zien de gemeenten vaak als grondreserve. Projectontwikkelaars en corporaties beschouwen ze als herontwikkelingsgebieden, wanneer uitbreidingsmogelijkheden binnen de gemeentegrenzen niet mogelijk zijn.

1.1 De organisatie van de Wederopbouw in Nederland

Na de bevrijding kon Nederland de trieste balans opmaken van vijf oorlogsjaren. Van de Nederlandse provincies had Gelderland relatief het meest te lijden gehad. Vooral de steden Arnhem, Doetinchem, Nijmegen, Tiel en Zutphen en dorpen in het land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen, de Over- en Nederbetuwe en de Bommelerwaard hadden het zwaar te verduren gekregen.

De overtuiging leefde dat de Wederopbouw alleen met een centraal geleid herstelbeleid succesvol ter hand kon worden genomen. Bij Koninklijk besluit van 7 mei 1945 - het zogenaamde Wederopbouw-besluit - werd de verantwoordelijkheid voor de Wederopbouw aan de *Minister van Waterstaat en Wederopbouw* opgedragen en de praktische uitvoering aan het *College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw*. De naam van het departement werd overigens twee maanden later gewijzigd in "Openbare Werken en Wederopbouw" en later in "Wederopbouw en Bouwnijverheid" en "Wederopbouw en Volkshuisvesting".

Het besluit betekende min of meer een voortzetting van de gecentraliseerde organisatie van de Wederopbouw zoals die tijdens de Duitse bezetting was ontstaan met een "centraal commando" in Den Haag en - verspreid over het land - een drietal soorten bouwbureaus onder auspiciën van het College, namelijk:

- provinciale bureaus die de zaken afhandelden voor minder zwaar getroffen gemeenten;
- streekbureaus voor een aantal buurgemeenten met veel oorlogsschade;
- plaatselijke bureaus per grote gemeente met veel oorlogsschade.

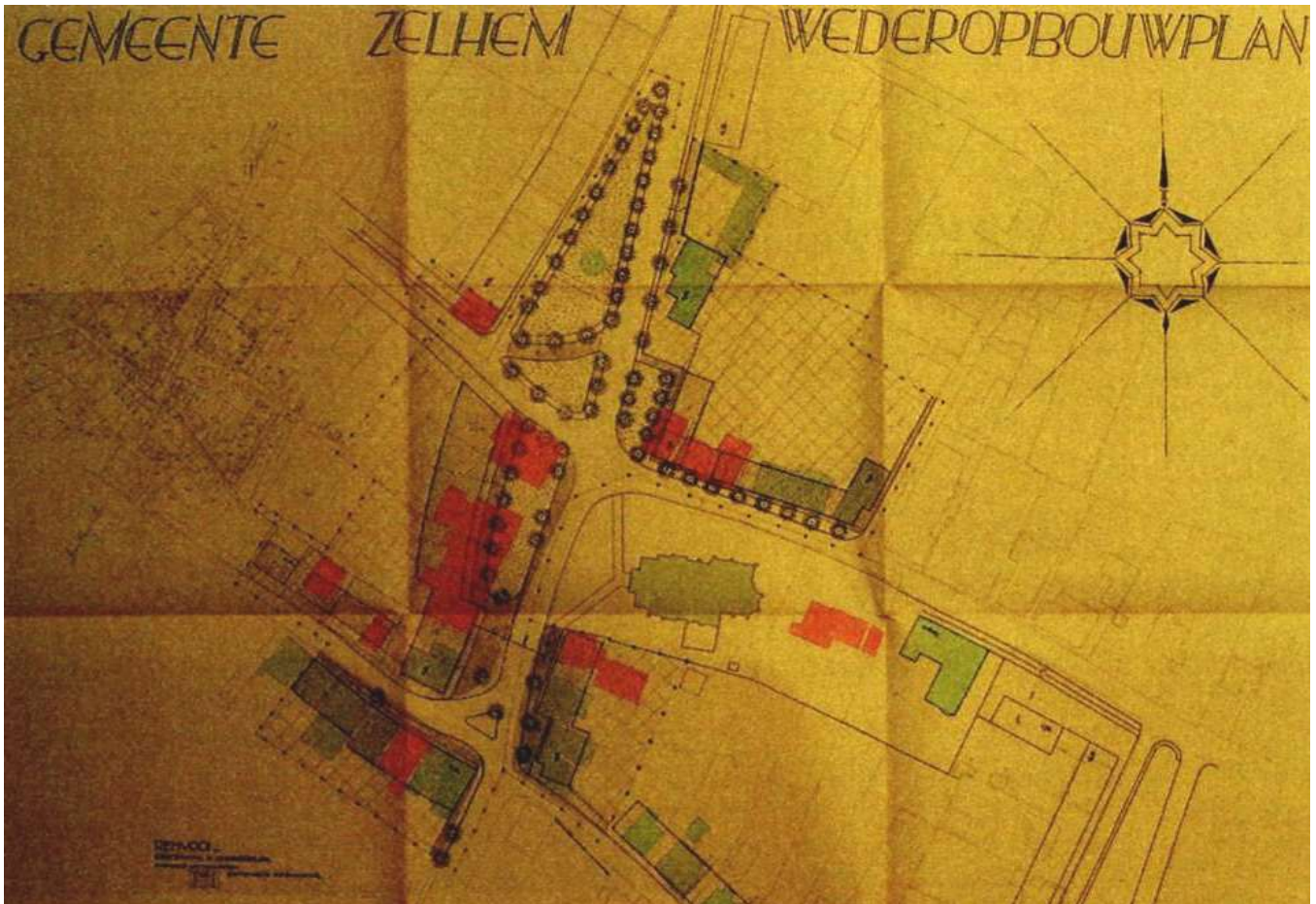
Waar nog geen bureaus bestonden werden ze per 1 juli 1945 opgericht. De bouwbureaus handelden hun eigen aangelegenheden af, in rechtstreeks contact met het college in Den Haag. Alle werken in het kader van de Wederopbouw, variërend van het leegpompen van geïnundeerd land tot de herbouw van fabrieken, winkels en woningen moesten uiteindelijk ter definitieve goedkeuring worden voorgelegd aan het College. Deze vergaande bevoegdheid was mede ingegeven door de grote materiaalschaarste en de daaraan verbonden noodzaak tot distributie van bouwmaterialen. Een nadeel verbonden aan deze strikt hiërarchische organisatie van de Wederopbouw was de sterk vertragende werking ervan in de praktijk.

De provincies hadden bij dit alles slechts een adviserende taak en stelden daartoe in september 1945 een algemene commissie en een vijftal streekcommissies in, welke laatste als taak hadden toezicht te houden op de Wederopbouw en activiteiten ten behoeve van het herstel te bevorderen.

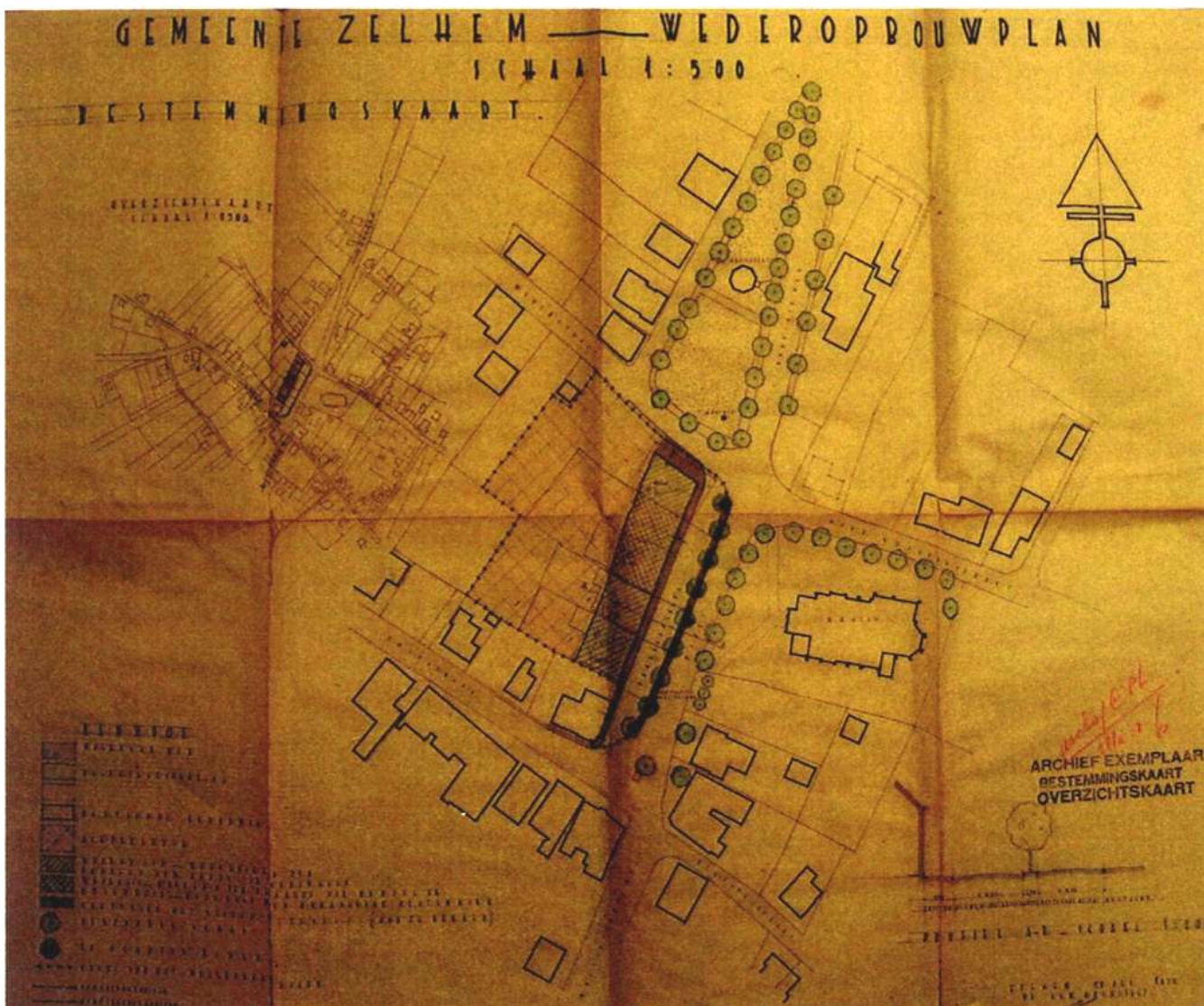
1.2 De Wederopbouwplannen

Het College van Algemeene Commissarissen maakte op 11 juni 1945 een regeling bekend met betrekking tot de stedenbouwkundige kant van de Wederopbouw, die in april 1946 nader werd uitgewerkt voor wat betreft de aard van het Wederopbouwplan. Voor kleinere gemeenten betekende dit dat een stedenbouwkundig plan voor de Wederopbouw ontworpen zou worden door een particulier stedenbouwkundige. De keuze van deze stedenbouwkundige moest ter goedkeuring

worden voorgelegd aan het college. Bij het opstellen van het plan diende de stedenbouwkundige contact te onderhouden met de lokale, provinciale en nationale diensten over kwesties van planologische richtlijnen. Voorts moest hij zich laten bijstaan door een adviescommissie die tevens beschouwd kon worden als spreekbuis van de burgerij. Met het stedenbouwkundig plan werd een "plan in hoofdzaken" beoogd, dat in ieder geval diende te bestaan uit plankaarten van de bestaande toestand (inclusief de verwoeste en beschadigde percelen), een herbouwplan, bebouwingsvoorschriften, onteigeningskaart, onteigeningsstaten, een kostenraming en een korte toelichting. Later, vanaf 1947, sprak de commissie liever over een "basisplan voor den Wederopbouw". De esthetische controle van de Wederopbouwplannen liet de commissie in belangrijke mate over aan ir. P. Verhagen, die in 1945 tot stedenbouwkundig adviseur van het college was benoemd. De naam van Verhagen was onder meer verbonden aan de plannen voor het Rotterdamse tuindorp Vreewijk, het landinrichtingsplan van de Noordoostpolder en de uitbreidingsplannen voor Zwijndrecht, Arnhem, Breda, Den Bosch, en de Nijmeegse Benedenstad. Samen met Granpré Molière had Verhagen in 1914 het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok opgericht. Verhagen kon door zijn adviseurschap grote invloed uitoefenen op de keuze van de stedenbouwkundigen die de Wederopbouwplannen moesten gaan verzorgen, en op de aan te stellen supervisors, die als leiders van de bouwbureaus verantwoordelijk waren voor de goede vertaling van stedenbouwkundig plan naar architectuur in de dagelijkse praktijk. Velen van hen kwamen uit de hoek van de Delftse school en kunnen beschouwd worden als volgelingen van Granpré Molières stedenbouwfilosofie. In Gelderland werden zelfs alle 31 Wederopbouwplannen aan stedenbouwkundigen van deze school gegund.

Wederopbouwplan kern Zelhem 1947(uit: Urban Fabric | Steenhuis stedenbouw/landschap, p.65).

Bestemmingskaart wederopbouwplan Zelhem, 1950 (uit: Urban Fabric | Steenhuis stedenbouw/landschap, p.66)

De zwaar beschadigde Lambertkerk na de Duitse bombardementen (links) en de aan de Markt gelegen ca. 1949 herbouwde bakkerij Egink met naast gelegen woonhuis en bovenwoning (bron: www.oudzelhem.nl).

1.2.1 Wederopbouwplannen in Bronckhorst

De gemeente Bronckhorst heeft in tegenstelling tot in het Rivierengebied gelegen gemeenten relatief weinig oorlogsschade gekend. De kern Zelhem werd het zwaarst getroffen. Twee Duitse bombardementen in 1945 kostten dertien mensen het leven. Er werden ca. 15 gebouwen in het centrum zwaar beschadigd of volledig verwoest. Naar ontwerp van het bekende architectenbureau Verhagen, Kuiper en Gouwetor werd in samenwerking met de gemeentearchitect B.E. Looman in 1947 een wederopbouwplan opgesteld dat in 1951 werd vastgesteld. Het plan beoogde een oplossing te bieden voor het steeds drukker worden verkeer op de doorgaande weg Doetinchem-Ruurlo waardoor het besloten karakter van de Markt was aangetast. Door het verleggen van rooilijnen van de bebouwing en de aanleg van een ventweg beoogde men doorgaand verkeer en bestemmingsverkeer te scheiden en tevens de Markt te verruimen. Er zou een groot nieuw uit twee driehoekige pleinen samengesteld plein ontstaan in het centrum van Zelhem. Dit plan werd uiteindelijk te duur bevonden. Gerealiseerd werd een driehoekig plein aan de Ruurloseweg waarbij de rooilijn aan de westzijde van Markt werd gehandhaafd zoals in de vooroorlogse situatie. Gemeentearchitect Looman ontwierp de inmiddels weer grotendeels verdwenen nieuwe bebouwing aan de westzijde van de Markt.

Het driehoekige plein en enkele gebouwen aan de Markt, waaronder de gerestaureerde NH kerk vormen de belangrijkste herinnering aan het wederopbouwplan. Ook in Halle werden enkele gebouwen verwoest waaronder de NH kerk die later werd herbouwd naar ontwerp van het Amsterdamse architectenbureau Bureau Zanstra Giesen en Sijmons (1932-1954).

1.3 Bouwplannen

Behalve met de stedenbouwkundige opzet van de Wederopbouwplannen bemoeide de overheid zich via de supervisors dus ook met de ontwerpen van de afzonderlijke bouwplannen. Op lokaal niveau moesten alle ontwerpen worden goedgekeurd door de supervisor. In kleine gemeenten was dat in de praktijk veelal dezelfde persoon als de ontwerper van het stedenbouwkundige plan.

Daarnaast werden door het rijk zogenaamde *Architectencommissies* ingesteld die adviseerden over de architectenkeuze voor de bouwplannen in het kader van de Wederopbouw. Aan de gewestelijke commissies, die adviseerden sinds 1940, werd in 1947 een landelijke commissie toegevoegd. Aanvankelijk was er één commissie voor de provincies Overijssel en Gelderland, maar deze werd gesplitst toen de opgave als gevolg van het grote aantal verwoestingen te groot werd. Er was onduidelijkheid over de onderlinge taakverdeling tussen de landelijke en gewestelijke commissies, terwijl daarnaast de bevoegdheden ten opzichte van de lokale supervisors niet duidelijk waren afgebakend: ook zij hadden immers een stem in de architectenkeuze. Voorts hadden de gewestelijke commissies moeite met het verduidelijken van hun taak naar buiten toe, aangezien het moeilijk was te bewijzen dat een door de commissie aangewezen architect beter werk afleverde dan een door de opdrachtgever gekozen.

1.4 De Wederopbouwwet

Het Wederopbouwbesluit van 7 mei 1945 werd in 1950 vervangen door de Wederopbouwwet, die op 1 juli van dat jaar in werking trad. Deze wet betekende ook het einde van het College van Algemeene Commissarissen. Wederopbouwplannen, inclusief eventuele herzieningen, moesten voortaan worden vastgesteld door de gemeenteraad, maar behoefden nog wel goedkeuring van de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Met betrekking tot de bouwplannen was voortaan alleen voor bouwprojecten boven de 100.000 gulden nog goedkeuring van het rijk nodig. De Landelijke Architectencommissie werd in 1952 opgeheven. In deze periode kwam tevens een einde aan het supervisorstelsel. In sommige kleine gemeenten, waar de Wederopbouw nog problemen opleverde, besloot de gemeenteraad om het supervisorstelsel in stand te houden. In Gelderland was dat bijvoorbeeld het geval in de gemeenten Bemmelen, Elst, Gendt, Heteren en Kesteren.

1.5 De architectuur van de Wederopbouw

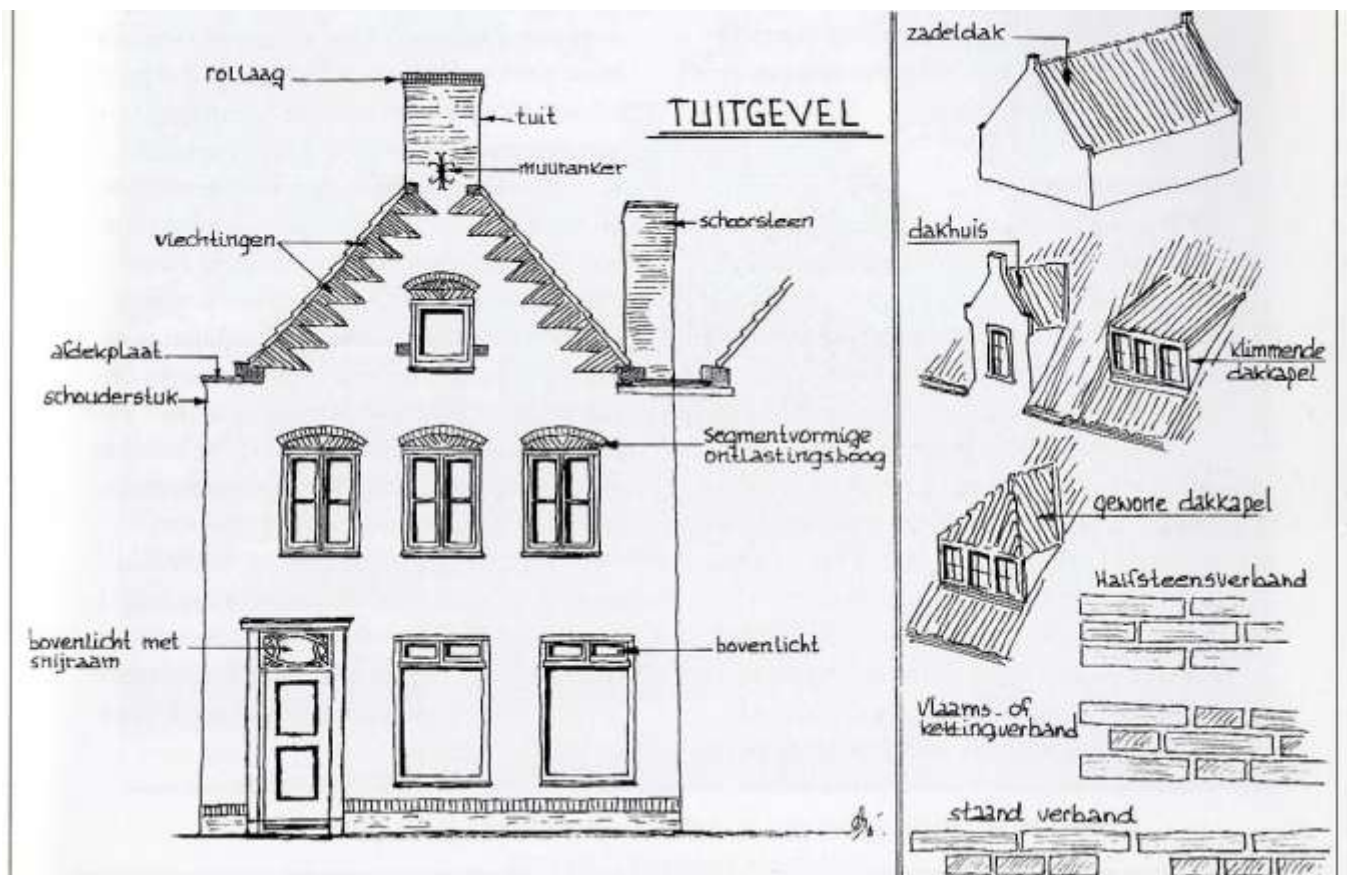
De periode van de Wederopbouw wordt gedomineerd door drie architectuurstromingen: de Delftse School, de zogenaamde Shake-Hands architectuur en het (internationale) Functionalisme.

Delftse School

De jaren tussen 1940 en 1955 staan voornamelijk in het teken van de stijl van de Delftse School. De grondlegger van deze traditionalistische stroming in de architectuur uit de jaren 1925-1955 was de Delftse hoogleraar prof.ir. M.J. Granpré Molière (1883-1972). Geënt op oudere ontwikkelingen als Tuindorp Vreewijk, keerde hij zich tegen de formules voor woningbouw van CIAM en het Nieuwe Bouwen in de vorm van anonieme meergezinswoningen en greep hij terug op de traditionele eengezinswoning met tuin. Dit betekende ook het afwijzen van de voor het Nieuwe Bouwen kenmerkende glaswand als gevel. Het harmonische zwaartepunt van het huis, dat gezin van de buitenwereld scheidde, moest immers binnenskamers blijven.

Granpré Molière streefde een bouwkunst met eeuwigheidswaarde na. Gebouwen met een duidelijke ruimtevorm, een plastische monumentaliteit en een gevel met een aangezicht waren een vereiste. Karakteristiek voor de Delftse School is de op de menselijke schaal gebaseerde architectuur, de toepassing van streekeigen materialen, handvorm bakstenen en met keramische pannen gedekte schild- of zadeldaken voorzien van duidelijk gemarkeerde schoorstenen. Deze laatste vormen vaak de tuit van een tuitgevel waardoor ze meer zijn dan alleen een schoorsteen en zelfs een essentieel onderdeel vormen van de vormgeving. Een belangrijk onderdeel van de architectuur zijn de roedenverdelingen in de ramen die de sobere, vaak robuuste architectuur een vriendelijke en vaak zelfs elegante uitstraling geven. De ambachtelijk verwerkte materialen moesten voorkomen dat de bewoner de indruk kreeg dat zijn huis een serieel vervaardigd product was, eender als alle andere. Zijn huis was echter uniek en representeerde, niet minder dan een kerk of een raadhuis, de eeuwige architectuur die door het ambachtelijke aspect naast een stoffelijke ook een geestelijke dimensie had gekregen. In de woningbouw liet men zich vooral inspireren door de 'Oud Hollandsche' bouwkunst uit de late zestiende eeuw en de zeventiende eeuw.

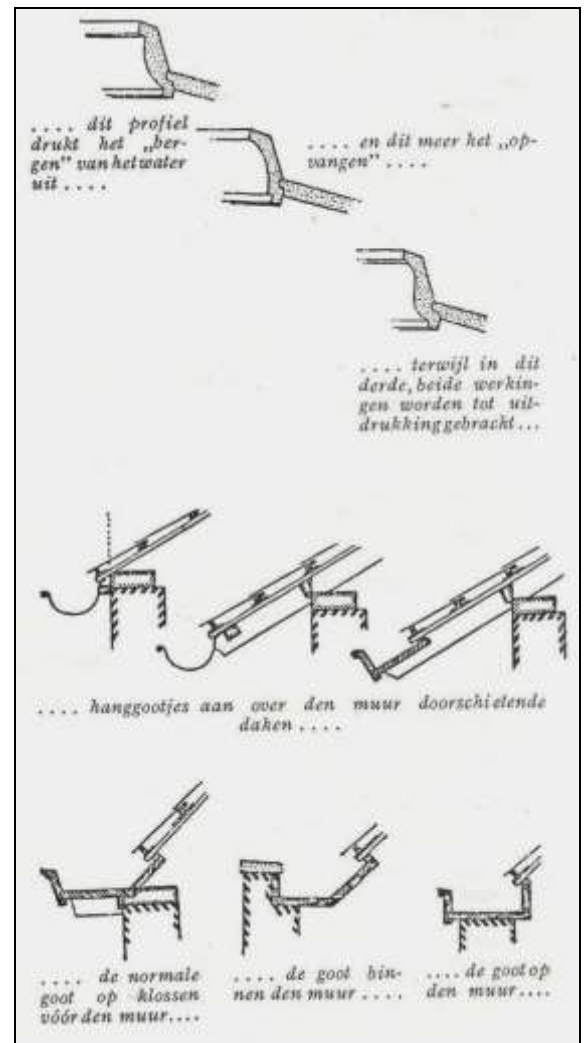
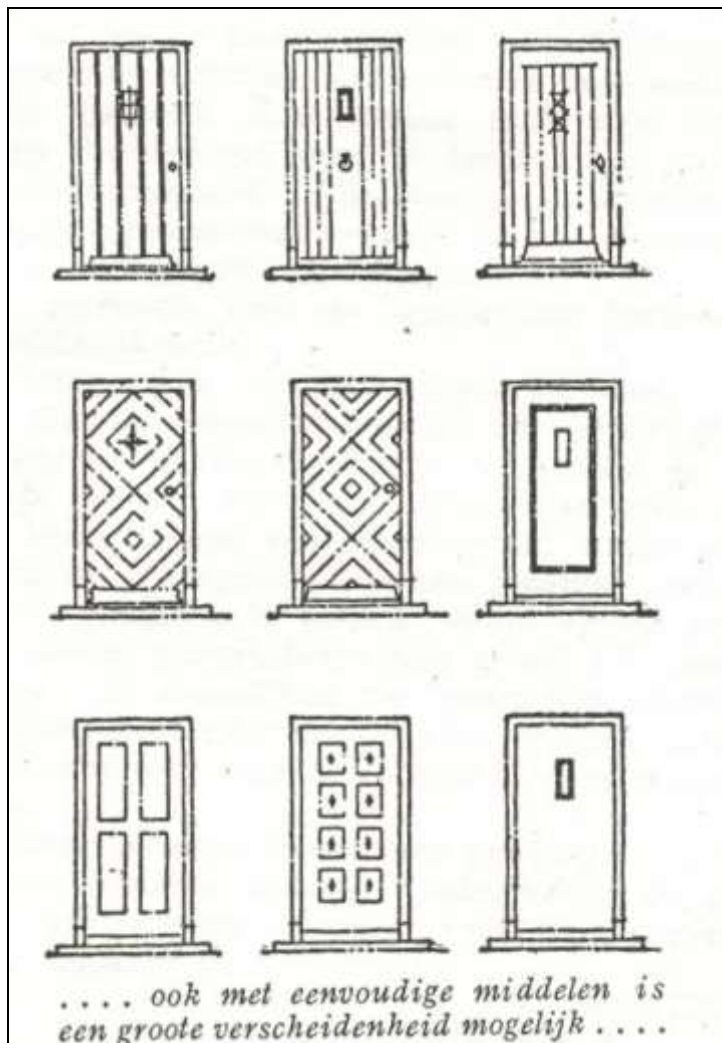
Een goed van beeld van de vroegste Wederopbouwarchitectuur in Gelderland geeft het jaarverslag van het Gelders Genootschap uit 1941. Dit jaarverslag behandelt uitgebreid de in de trant van de Delftse School uitgevoerde Wederopbouwplannen voor Wageningen, Scherpenzeel en Niftrik.

Enkele kenmerken van de architectuur van de Delftse School aan de hand van een tekening van een tijdens de Tweede Wereldoorlog herbouwd pand in Scherpenzeel (uit: Vredenberg, J., p.29).

Het volgende citaat geeft treffend weer hoe er door de architecten van de het Gelders Genootschap gedacht werd over architectuur. Deze opvattingen zouden tot het midden van de jaren vijftig stand houden in Gelderland.

"Hoe verschillend ook de objecten zijn van aard, bestemming en situatie en welke architect zijn medewerking aan de totstandkoming van het bouwwerk heeft verleend, alle gebouwen, welke weer zijn opgebouwd, hebben iets met elkaar gemeen, dat niet direct onder woorden kan worden gebracht, maar waarmede iedere Nederlander zich min of meer verwant gevoelt. De verklaring hiervan is waarschijnlijk gelegen in een streven op cultureel gebied, dat reeds door figuren als Prof. Granpré Molière, de Bazel, Hanrath en Kropholler voor meer dan 20 jaar is ingeleid, en dat ook altijd het streven is geweest van de Geldersche Schoonheidscommissie, maar dat zich eigenlijk pas de laatste jaren als een begin van een stijl manifesteert. Het is een streven, hetwelk gedragen wordt door de overtuiging, dat op cultureel terrein geschiedenis en traditie niet straffeloos kunnen worden genegeerd, een streven, waarbij men bewust wil aanknoopen aan het goede en typisch vaderlandsche, dat onze voorvaderen ons hebben nagelaten. Het is een cultureele beweging, welke zich niet wil laten beïnvloeden door modestroomingen van den tijd, maar juist deze periode van vertechniseerde civilisatie kritisch onder oogen wil zien. Het zoeken naar het goede en het ware wordt hierbij in het algemeen hooger gewaardeerd dan het streven naar het zg. moderne of nieuwe. Aan deze cultuurbeweging is vooralsnog weinig "profetisch" te ontdekken, het is veel meer een eenvoudig willen dienen met goed vakmanschap en met het ambachtelijk zuivere, waarbij vormgeving niet wordt bepaald door persoonlijke visies of door een hang naar esthetische effecten, maar door een zuivere wezensbepaling van de te maken werken Het geheele Wederopbouwwerk in Gelderland draagt de kenmerken van het rustig be-

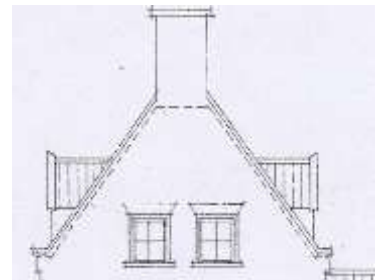
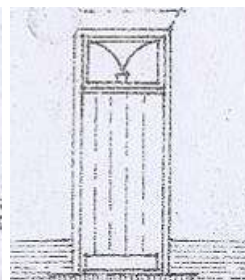
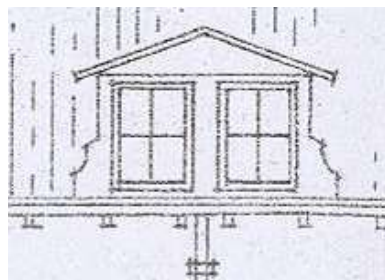
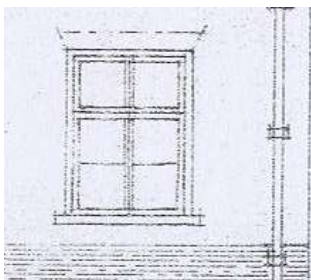
Voorbeelden van deuren en dakgoten in de stijl van de Delftse School uit het in 1946 gepubliceerde boek *Onze Bouwkunst van allen dag* van S.J. van Embden.

bezonnene, het nuchter-zakelijke en van het bewust willen aansluiten aan de traditie en aan de omgeving”.

Voor wat betreft de vroeg-naoorlogse jaren neemt in dit kader de in 1946 verschenen publicatie *Onze Bouwkunst van allen dag* van ir. S.J. van Embden een bijzondere plaats in. Van Embden was verbonden aan het Gelders

Genootschap waarvan de architecten zoals hierboven genoemd toentertijd de principes van de Delftse School aanhingen. Het betreffende boek geeft tal van uitgangspunten aan voor het ontwerpen van een gebouw die vaak gebaseerd zijn op de opvattingen van de Delftse School. Volgens het voorwoord was het boek met name bedoeld als inspiratiebron voor kleine bouwopgaven op het platteland. Het boek richtte zich niet zozeer op de ervaren ontwerpers, maar meer op de beginnelingen en de zwakkere vakbroeders. Op deze wijze werd getracht de bouwkunst op het platteland op een hoger niveau te tillen volgens de principes van de Delftse School.

De traditionalistische opvattingen van de stijl van de Delftse School zijn ook bepalend geweest voor de architectuur van de vroegste Wederopbouw in de gemeente Bronckhorst.

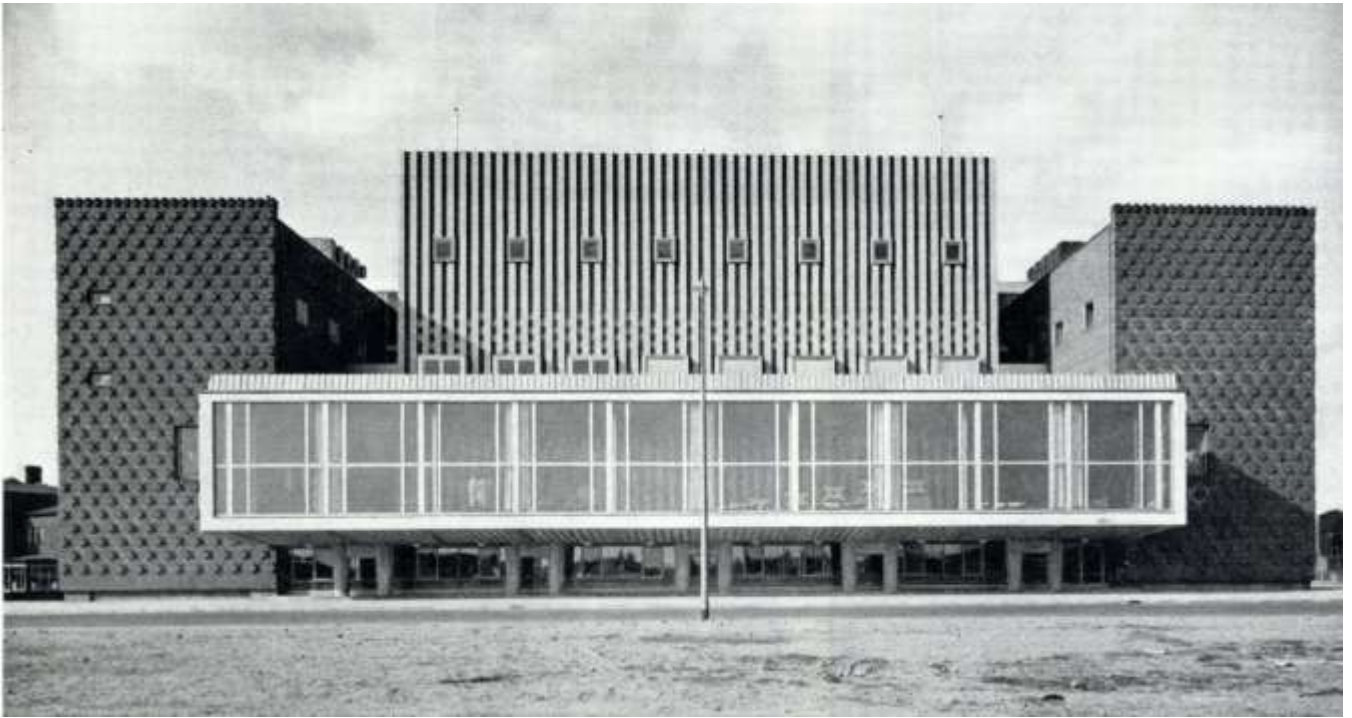

Karakteristieke details van Gelderse bouwkunst uit de jaren 1945-1955 in de stijl van de Delftse School

Shake Hands

Mede onder invloed van het veranderende bouwbedrijf en opdrachtgeverschap wordt de architectuur gaandeweg de jaren vijftig steeds zakelijker. In veel gebouwen zijn de bovengenoemde traditionalistische kenmerken, in minder zuivere vorm, gecombineerd met moderne constructies en materialen tot een nieuw architectonisch geheel dat ook wel Shake Hands architectuur wordt genoemd. De twee voor de oorlog recht tegenover elkaar staande opvattingen namelijk die van de 'modernisten' (functionalisten) en die van de traditionalisten (Delftse School) komen nader tot elkaar. In de gebouwen combineren in zicht gelaten betonconstructies met baksteen, met soms sterk op het 'esthetische' gerichte gevelonderdelen of ornamentiek, zoals venteromlijstingen of een golvende afsluiting van de gevel.

Het Provinciehuis te Arnhem (1954-1955, architecten Vegter, Brouwer en Deurvorst) een van de meest sprekende voorbeelden van Shake Hands architectuur in Gelderland verkreeg onlangs de status van rijksmonument en maakt deel uit van de landelijke top 100 van erfgoed uit de wederopbouwperiode (uit: Forum 10(1955) 4-5, p.112). Het gebouw door de aanwezigheid van een groot aantal in de architectuur geïntegreerde kunstwerken een van de belangrijkste voorbeelden in Nederland van een 'Gesamtkunstwerk' uit het derde kwart van de 20ste eeuw.

Functionalisme

Rond 1955 krijgen moderne industriële opvattingen in de architectuur langzaam maar zeker de overhand. Dit zogenaamde naoorlogse Functionalisme is herkenbaar aan de toepassing van platte daken, in de fabriek gemaakte standaardelementen en ijle betonconstructies die in de gevel of door grote ruiten herkenbaar zijn.

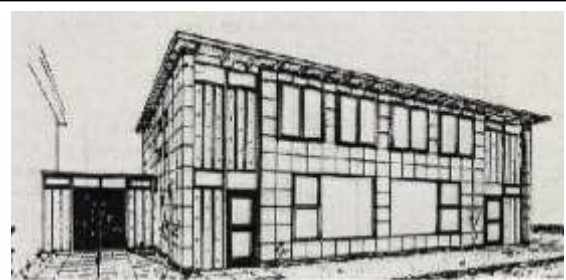
In 1953 naar ontwerp van Van den Broek & Bakema, in functionalistische trant gebouwd voormalig Schoenenmagazijn Huf te Rotterdam (uit: J. van Santen (red.), Monumenten van Herrezen Nederland, p.46)

1.6 Woningbouw

Na de oorlog stond de alom heersende woningnood jarenlang bekend als 'volksvijand nummer 1'. Oplossen van de woningnood had bij de bevolking de hoogste prioriteit. Het woningtekort bedroeg in 1945 200.000. In 1950 was er al sprake van een tekort van 300.000 woningen. De bouw van een ongekend aantal woningen in nieuwe uitbreidingswijken was dus de omvangrijkste opgave van de Wederopbouw. Onder centrale regie van de rijksoverheid werd vooral in de jaren vijftig en zestig snel, veel en goedkoop gebouwd op basis van gerationaliseerde en geïndustrialiseerde bouwmethoden. Het maatschappelijke ideaal van de moderne geïndustrialiseerde samenleving kreeg ruimtelijk vorm in de nieuwe woonwijken volgens het stedenbouwkundig concept van de wijkgedachte: overzichtelijke wijken met een herhaling van wooneenheden in open verkaveling, collectieve ruimten en voorzieningen die het gemeenschapsleven tot uitdrukking moesten brengen. Het concept van de wijkgedachte is afkomstig van Clarence Perry. Deze Amerikaanse stedenbouwkundige was van mening dat de sociale verbroekeling en de massificatie, veroorzaakt door de grote stad, kon worden tegengegaan door de bewoners in duidelijk begrensde 'neighbourhoods' onder te brengen. Hierdoor zou een gevoel van geborgenheid en een rijk gemeenschapsleven ontstaan. In Nederland werd het concept van de wijkgedachte door de

In het zuiden van Nederland sloot de wijkgedachte aan bij de kleinschalige parochie-indeling (uit: van Meijel, p.10)

Systeembouw: Novo-eengezinswoningen (uit: Meeuwsen, p.104)

Systeembouw: Pé-Gé eengezinswoningen (uit: Meeuwsen, p.105)

Maycretewoningen aan de Hatertseweg te Nijmegen (foto uit: Peterse, H.). Woningen in de Arnhemse wijk Alteveer (foto: Beeldbank Gelders Archief).

commissie Bos, genoemd naar de directeur van de dienst Volkshuisvesting ir. A. Bos, geïntroduceerd en uitgewerkt. Deze commissie bestond uit tien personen afkomstig uit de gezondheidszorg, het onderwijs en de kerken. W. van Tijen was de enige architect in deze groep. Tijdens de oorlog hield de commissie zich bezig met de behoefte van de bewoners van de stad. Dit resulteerde in 1946 in de publicatie 'De stad der toekomst, de toekomst der stad'. Als reactie op de bestaande stad, die door haar chaotische onoverzichtelijkheid de vervreemding en het isolement van haar bewoners in de hand zou werken, propageerde de commissie een nieuw stedenbouwkundig organisatieprincipe: het principe van de wijkvorming. Dit principe moest leiden tot een structurele orde, die door de overzichtelijke omvang de wijkvoorzieningen en het eigen karakter van de wijk, het gemeenschapsbesef van de bewoners zou stimuleren.

De materiaalschaarste vlak na de oorlog werkte aanvankelijk in het voordeel van de Delftse School. Voor de woningbouw waren aanvankelijk slechts de traditionele baksteen, hout en dakpan beschikbaar. Beton en staal werden gereserveerd voor het herstel van de infrastructuur. Maar toen begin jaren vijftig moderne bouwmaterialen konden worden geleverd, kwam de Delftse architectuur in de verdrukking. De traditionele, arbeidsintensieve en ambachtelijke wijze van bouwen van de Delftse School leidde tot een veel lagere bouwproductie. De woningnood kon alleen verminderd worden wanneer industriële productiemethoden en moderne materialen werden ingevoerd. Dit betekende de introductie van systeembouw. De eerste bouwsystemen die na de oorlog werden toegepast bestonden vrijwel alle uit gestapelde betonblokken (stapelbouw), latere systemen maakten gebruik van gietbouw of kant en klare grotelementen (montagebouw). Belangrijke systemen werden vaak uit het buitenland geïmporteerd zoals het Engelse Maycretesysteem en het Aireysysteem dat in Nederland verder ontwikkeld werd door de firma NEMAVO i.s.m. de bekende architecten J.F. Berghoef en H.T. Zwiers. De meeste systeembouwbedrijven vestigden zich in het westen van het land omdat daar de grootste opdrachten waren. In het oosten van het land waren slechts enkele systeembouwbedrijven gevestigd met als gevolg dat hier relatief weinig systeembouw is toegepast. Desalniettemin werden in Gelderland twee belangrijke bouwsystemen ontwikkeld: de Pé-Gé woning van het aannemersbedrijf Guelen NV uit Wijchen en het door het architectenbureau J.J. Goorhuis en E.J. Meihuizen uit Nijmegen ontwikkelde bouwsysteem Novo.

1.6.1 Woningwetwoningen

Tijdens en na de oorlog werd door de overheid, zoals hierboven al gememoreerd, de ontwikkeling van standaard woningtypen en plattegronden gestimuleerd. In de jaren veertig werden daartoe een aantal stichtingen opgericht waarin overheid, bedrijfsleven, volkshuisvesters en architecten waren vertegenwoordigd met als doel rationalisatie van de woningbouw. De Stichting Ratiobouw kreeg tot taak de ontwikkeling van nieuwe bouwsystemen te bevorderen; de Stichting Studiegroep Efficiënte Woningbouw werd met de opdracht belast normalisatie en standaardisatie in de traditionele bouw door te voeren; de Stichting BOUW zorgde voor de verspreiding van de informatie via het gelijknamige nu nog bestaande blad en de Stichting Bouwcentrum had de functie van voorlichtings- en documentatiecentrum.

De vroegste tijdens de Wederopbouw gerealiseerde woningen nemen een bijzondere plaats in binnen het gebouwde erfgoed uit de Wederopbouwperiode. De woningen dateren uit een tijd toen ambachtelijke creativiteit prevaleerde boven de productie, normen en functies van de jaren zestig van de vorige eeuw. Woningen die bewust en met groot vakmanschap ontworpen en gebouwd zijn. Grote diepe kavels waren nodig, omdat tot de eerste levensbehoeften van de eerste bewoners een moestuin, een kolenhok, een varkensstal of een kippenren behoorden. Dit vond men vaak belangrijker dan een badkamer. De woningen werden ontworpen in een tuindorpachtige sfeer vaak geïnspireerd op het tussen 1916 en 1918 tot stand gekomen tuindorp Vreewijk in Rotterdam van het architectenbureau van prof.ir.M.J. Granpré Molière en ir. P. Verhagen in samenwerking met het architectenbureau De Roos & Overeynder.

De tuinstad- en tuindorpgedachte was gebaseerd op het werk van Ebenezer Howard die in 1902 zijn invloedrijke boek *Garden Cities of To-Morrow* publiceerde (oorspronkelijk in 1898 verschenen als *To-Morrow: a Peaceful Path to Real Reform*). Hoewel hier werd uitgegaan van de bouw van complete steden met tal van voorzieningen realiseerde men in Nederland toch vooral woonwijken conform deze ideeën. De eerste Engelse tuinstad was Letchworth gerealiseerd tussen 1903 en 1905 door de architecten Raymond Unwin en Barry Parker. Een ander bekend vroeg voorbeeld van de realisatie van deze opvattingen was Hampstead Garden Suburb (Parker & Unwin, E. Lutyens e.a.,

1909-1914) in het noorden van Londen. Kenmerkend voor deze wijk was de ruime stedenbouwkundige opzet met veel openbaar en privégroen en een diversiteit aan woningtypen waarbij voor de architectuur met name de Engelse plattelandsbouwkunst uit de zestiende en zeventiende eeuw als inspiratiebron gold.

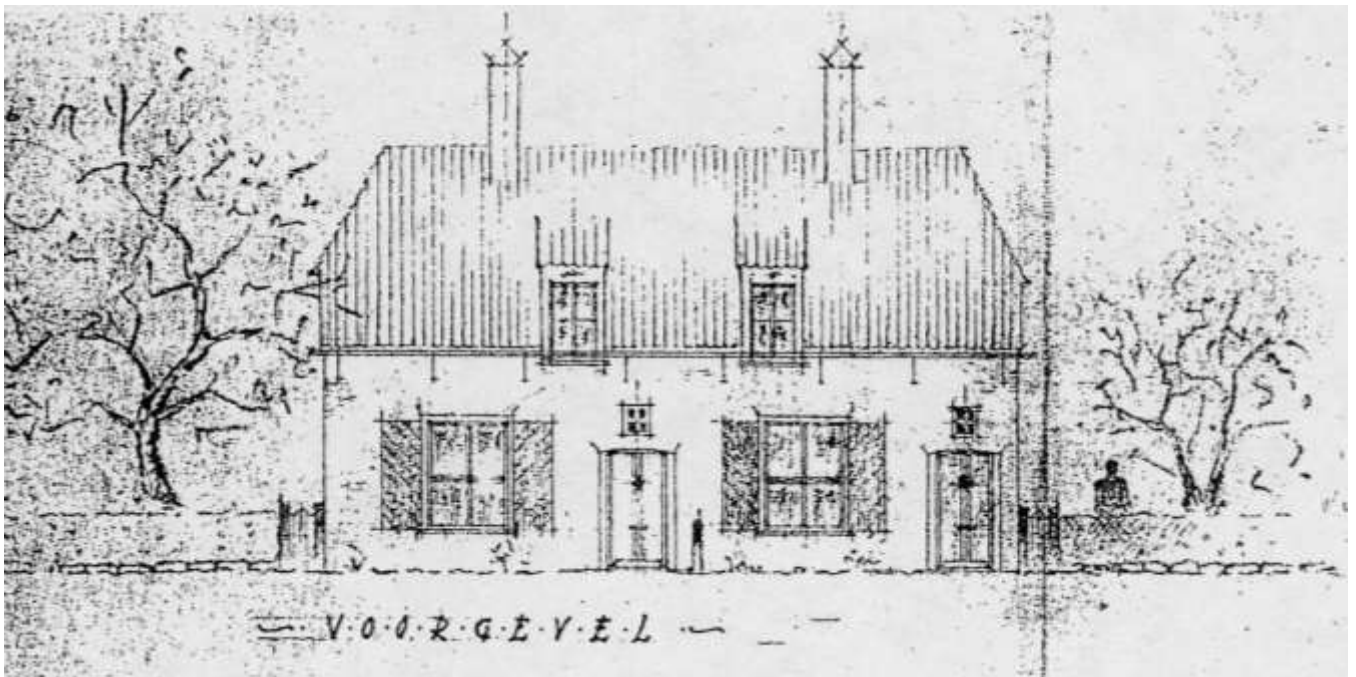
Deze ideeën kwamen in Nederland als eerste tot uitdrukking in het fabrieksdorp 't Lansink (K. Muller, 1909-1916) te Enschede. Was hier in architectuur en stedenbouw nog sprake van een vrij letterlijke overname van het Engelse gedachtegoed, in het mede door prof.ir. M.J. Granpré Molière ontworpen, hierboven reeds genoemde, Rotterdamse tuindorp Vreewijk werd voor wat betreft de architectuur aansluiting gezocht bij de Nederlandse bouwtraditie. De architectuur van Vreewijk zou in de navolgende jaren met name voor de aanhangers van de Delftse School als voorbeeld fungeren voor woningwijken.

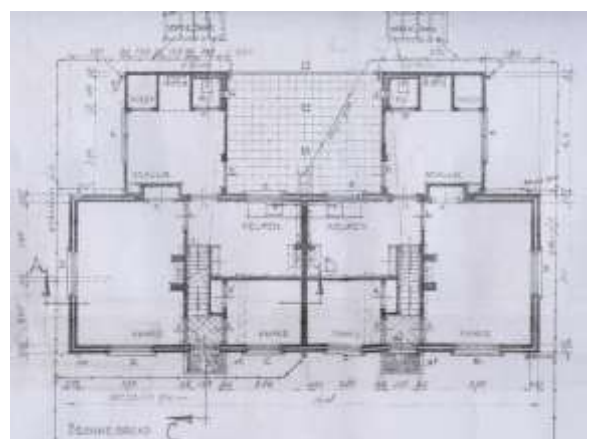
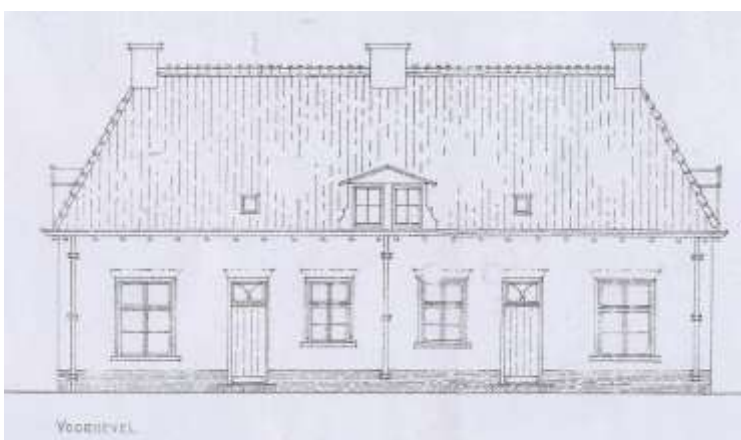
Tuindorp Vreewijk te Rotterdam omstreeks 1920 (afbeelding uit: Ibelings, H., Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw, p.37).

In 1946 verschenen de *'Voorlopige wenken voor het ontwerpen van eengezinshuizen'* en een jaar later de *'Voorlopige wenken voor meergezinshuizen'*. De voorschriften hadden betrekking op technische zaken, op afmetingen, indeling en vorm van de ruimten, evenals op de verkaveling en de tuinen. Van invloed op de woningbouw in Gelderland zal zeker ook het in 1946 gepubliceerde *Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland* van de Gelderschen Architecten Studiekring zijn geweest. In deze publicatie zijn diverse ontwerpen voor standaard woningtypen opgenomen die tot voorbeeld konden dienen. In 1951 werden de definitieve *'Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen'* vastgesteld. In deze versie werden de minimumeisen uit de voorlopige versie tot norm verheven. Dit betekende dat de hierna gebouwde woningen vaak kleiner waren en eenvoudiger werden gedetailleerd en afgewerkt. Desalniettemin was er in vergelijking met de vooroorlogse periode in het algemeen sprake van een vooruitgang in woningop-

pervlak en technische voorzieningen. In het eengezinshuis werd de aparte slaapverdieping een normaal verschijnsel, evenals de doucheruimte en de warmwatervoorziening. Naarmate de jaren vijftig vorderden kwam steeds meer de nadruk te liggen op kwantiteit in plaats van kwaliteit. De Studiegroep Efficiënte Woningbouw werkte met de Nationale Woningraad aan standaardplattegronden waarbij getracht werd het aantal typen tot een minimum te beperken. Hoewel het niet lukte deze dwingend op te leggen hadden deze zeker invloed door publicatie in het tijdschrift Bouw. Daarnaast nam de Centrale Directie in 1948 het initiatief tot het ontwerpen van 'normaalwoningen'. Deze dienden als voorbeeld voor architecten en konden met bestek en al door gemeenten besteld worden. Een groot aantal voorbeelden werd gepubliceerd in 1948 in het Bouwkundig Weekblad. Deze woningen waren speciaal ontwikkeld voor kleinere gemeenten en moesten uitdrukking geven aan het streekeigene. Dit betekende dus een typologisering per streek. Naast de Centrale Directie gaven ook de Provinciale Directies van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting opdrachten voor het ontwerpen van genormaliseerde woningtypen, speciaal voor de Wederopbouw in dorpen. Zo werden in Gelderland in 1948 door drie Gelderse architecten 'normaalwoningen' ontworpen. De woningen voldeden aan het criterium van streekeigen architec-

Ontwerp voor een dubbele woningwoning in de stijl van de Delftse School in de als gemeentelijk monument aangewezen Julianawijk te Didam. Ontwerp 1946, architecten C. Nap en G.P.J. Van Ede te Arnhem (bron: archief bouwaanvragen gemeente Monterland).

Streekeigen woningtype zoals in 1946 gebouwd aan de Zekweg in Dodewaard naar ontwerp van de gemeentearchitect J. Evers (bron: Stichting Woningbeheer Betuwe).

Dubbele woningwetwoning uit 1946 in de stijl van de Delftse School met verwijzingen naar hallehuisboerderijen in het Betuwse dorp Bommel (links). Verwante vroeg naoorlogse woningen in de kern van het stadje Bronckhorst (rechts).

tuur en waren grotendeels in de stijl van de Delftse School ontworpen. Het is op dit moment nog niet duidelijk hoe invloedrijk deze standaardontwerpen zijn geweest. Het idee van de 'normaalwoning' werd verder ontwikkeld en resulteerde in 1960 in de keuzewoning, een soort cataloguswoning, die zowel in Maastricht als in Amsterdam geplaatst kon worden. Hiermee werd het idee van het streekeigene verlaten en trad een verdere uniformering op van de woningbouw.

In de eerste naoorlogse jaren was er evenals in andere delen het land een tekort aan bouwvakarbeiders in Gelderland. Er moesten dan ook bouwvakarbeiders worden aangetrokken uit minder zwaar getroffen gebieden als het Noorden. Waar nodig werden in die tijd dan ook 'Wederopbouwkampen' ingericht om te voorzien in de huisvesting van arbeiders. Om in de eerste woningbehoefte te voorzien werden vanaf de bevrijding tot in 1946 in Gelderland 2751 noodwoningen gebouwd. De financiering van woningwetwoningen na de oorlog was een belangrijk onderwerp. De bouw van woningen was in het algemeen onrendabel geworden. De bouwkosten waren immers gestegen terwijl de huur bevroren was op het peil van 1940. In 1948 kwam, met terugwerkende kracht tot 1945, een nieuwe regeling tot stand. Hierbij werden de onrendabele stichtingskosten geheel voor rekening van het Rijk genomen. Gedurende 50 jaar zou het Rijk daartoe jaarlijks een bijdrage verlenen. Teneinde ervoor te zorgen dat de overheidsgelden goed besteed werden stelde het Rijk bepaalde eisen aan de indeling, constructie en afwerking van de woningwetwoningen.

De woningbouw kwam in Gelderland aanvankelijk maar langzaam op gang. In 1945 werden er slechts 14 woningen gebouwd, alle op particulier initiatief. Het volgende jaar werden al 105 woningen gerealiseerd, waarvan 33 woningen op initiatief van een woningbouwvereniging en 13 woningen op initiatief van een gemeente. In 1947 was het aantal nieuwe woningen gestegen tot 1234. De gemeenten lieten er 651 bouwen, terwijl de woningbouwverenigingen 315 stuks realiseerden. De navolgende jaren steeg het aantal nieuw gebouwde woningen gestaag tot 6230 in 1949. In 1950 daalde het aantal nieuwe woningen tijdelijk om vervolgens in de navolgende jaren fors te stijgen.

1.6.1.1 Woningwetwoningen in de gemeente Bronckhorst

Ook in de gemeente Bronckhorst kunnen vroeg-naoorlogse woningwetwoningen worden aangetroffen. De belangrijkste zijn in de jaren tussen 1946 en 1955 gebouwd waarbij de invloed van de opvattingen van de Delftse School onmiskenbaar aanwezig is. In vergelijking met andere gemeenten gaat het hier over het algemeen om relatief kleine aantallen die echter een bijzonder belangrijke bijdrage leveren aan de eigen identiteit van de dorpen. Concentraties van deze woningen zijn met name te vinden in grotere kernen als Hengelo, Vorden en Zelhem.

Kenmerkend voor de Wederopbouwperiode is de opkomst van standaard woningtypen en plattegronden. De centrale overheid probeerde dit te stimuleren om de woningbouw te rationaliseren en tegelijk de nadruk gelegd op de bevordering van het ontwikkelen van nieuwe bouwsystemen. De vroege naoorlogse woningbouw kenmerkt zich door het gebruik van decoratieve elementen en ambachtelijk verwerkte materiaalsoorten. Hierdoor moest voorkomen worden dat de

bewoner de indruk kreeg dat zijn huis een serieel vervaardigd product was. Ook werd getracht om de woningen een streekeigen karakter te geven.

Een voorbeeld van de vroege vorm van wederopbouwarchitectuur in de gemeente Bronckhorst is te vinden aan de Molenkolkweg in Steenderen. Hier staat een rij met zes dubbele woonhuizen uit 1948 ontworpen door de architect C. Nap. We zien dat er bij dit voorbeeld getracht is om in het ontwerp streekeigen elementen te gebruiken. Dit komt onder meer tot uitdrukking door de kenmerkende kapvorm en de eenvoudige mastgoten met gietijzeren beugels. Tevens is er bij dit voorbeeld aandacht besteed aan de prominent geplaatste schoorstenen. De reeks van woonhuizen aan de Molenkolkweg staan op de gemeentelijke monumentenlijst.

Rij van zes dubbele woonhuizen aan de Molen/ Kolkweg in Steenderen (links). Vanaf het midden van de jaren vijftig werden in Nederland grote aantallen gestandaardiseerde woningen gebouwd zoals hier in de Korenbloemstraat in Zelhem (rechts).

Vorden, woningen aan het Molenplein.

In de loop van de jaren '50 werden de ontwerpen van woningen steeds meer gestandaardiseerd en trad er een versobering op in het gebruik van materialen en detailleringen. Een goed voorbeeld van de latere wederopbouw is te vinden in de Korenbloemstraat in Zelhem. Zelhem neemt in deze dan ook een bijzondere plaats in. Het dorp was namelijk onderwerp van een onderzoek naar woonstijl en woonwensen van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid in Den Haag. Het onderzoek resulteerde in een 100 pagina's tellend boek en diverse publicaties in vaktijdschriften.

De toenmalige burgemeester van Zelhem, de heer H.J. Langman, had een grote belangstelling voor volkshuisvestelijke problemen en zorgde ervoor dat Zelhem bij de onderzoekers in beeld kwam. Hij vroeg zich namelijk af of er niet door de overheid aan de landelijke bevolking een woningtype werd opgedrongen dat niet aan de behoeften beantwoorde. Hij vreesde dat er een meer stedelijk woningtype geïntroduceerd zou worden in plattelandsgemeenten.

In tegenstelling tot de stadse woningbouw lag het zwaartepunt van de plattelandswoning in de woonkeuken, het plaatsje en de schuur in combinatie met een grote moestuin. Uit het onderzoek bleek dat meer dan een kwart van de woningen niet voldeed aan de wensen van de bewoners. De

bewoners hadden veelal een agrarische achtergrond doch waren in de regel niet meer werkzaam in de agrarische sector. In Zelhem werden tussen 1945 en 1954 94 woningwetwoningen gebouwd. Bewoners klaagden onder andere over te kleine portalen en te kleine keukens. Deze laatste ruimte was men gewoon als hoofdvertrek te gebruiken en niet zoals in de stad de woonkamer. Het woonvertrek reserveerde men traditioneel voor het bezoek op zondag. Woningen van het voor die tijd zeer moderne doorzontype konden vaak ook niet op waardering rekenen.

Woningwetbouw (Bouwplan 1948)
Type (b₂) — Architect: K. Zwering, Gem.architect
 Zelhem.

Dubbel eengezinshuis met doorlopend woonvertrek en eet-keuken.
 Kelder en aangebouwde schuur aanwezig.
 Huur: f 5,75 à f 6 per week.
 10 woningen; aantal geëquipteerde gezinnen: 10.

Acht gezinnen vinden de indeling van de benedenverdieping goed. Waarderende opmerkingen van de volgende inhoud: „Het is gemakkelijk”; „Je hebt nu alles bij de hand, en het is voordeliger met stoken”; „Je hoeft niet altijd in de kamer te wonen en kunt de kamer netjes houden”.
 Twee bewoners geven de voorkeur aan een huis met een suite. Zij wensen een tweede woonvertrek voor het ontvangen van zakenrelaties, resp. om een aparte kamer voor de kinderen te hebben. Zes gezinnen klagen over het kleine portaalje: „Bij bezoek moet men eerst in de kamer stappen om de voordeur dicht te kunnen doen of bij de kastrok te kunnen komen.”

Woningwetbouw (Bouwplan 1949/1950)
Type (b₃) — Architect: H. N. Hollander, Gem.
 architect Zelhem

Dubbel eengezinshuis met doorlopend woonvertrek en eet-keuken.
 Kelder en aangebouwde schuur aanwezig.
 Huur: f 5,45 à f 5,55 per week.
 22 woningen; aantal geëquipteerde gezinnen: 21.

De meeste bewoners vinden de indeling van de woning goed: 6 geëquipteerden, waaronder 4 middenstanders en 1 employé, die werkzaamheden thuis hebben, geven de voorkeur aan een woning met een tweede woonvertrek.
 Een arbeider, die de woonkamer alleen 's zondags en met visite gebruikt, zou het tweede woonvertrek willen hebben om er in te wonen en het hoofdwoonvertrek netjes te houden (men woont nu in de keuken).

Woningwetbouw (Bouwplan 1951)
Type (c) — Architecten: K. G. Olsmeijer B.N.A.,
 Corn. Nap B.N.A. en G. J. P. van Ede

Eengezinsrijshuis met werkkeuken en doorlopend woonvertrek.
 Vrijstaand schuurtje en kelderkast.
 Huur: f 5,60 per week.
 26 woningen; aantal geëquipteerde gezinnen: 25.

De meeste bewoners vinden de keukens te klein, wensen een kelder in plaats van een kelderkast en verlangen ook een grotere schuur. De betonplaten aan voor- en achtergevel vindt men over het algemeen niet mooi, blijkbaar omdat men niet aan dergelijke elementen gewend is.
 Sommige bewoners vinden het wonen in een rijshuis minder prettig, ook omdat het gemis van een visuele afscheiding tussen de plaatsjes hier nog sterker wordt gevoeld dan in twee aan twee gesitueerde huizen.

12 van de 26 bewoners vinden de ramen te groot. Zij klagen over inkijk of vinden dat er te veel gordijnen nodig zijn. Ook vindt men, dat de grote ramen de kamer koud maken.

Voorbeelden van woningwetwoningen in Zelhem (bron: Bouw 1957, p.198).

Men vond de ramen te groot, had last van inkijk of men vond dat er te veel gordijnstof nodig was. De woningen in Zelhem zijn over het algemeen in een stedelijke tuinwijkachtige sfeer gerealiseerd naar ontwerp van bekende Gelderse architecten als G. Hamerpagt, C. Nap, G. van Ede, de Groningse architect K.G. Olsmeyer en de gemeente architect K. Zweering.

Twee zorgvuldig gedetailleerde dubbele middenstandswoningen aan de Veldweg in Drempt omstreeks 1960. Vergelijkbare woningen zijn gebouwd in Hoog-Keppel en in Laag-Keppel (foto: www.gelderlandinbeeld.nl).

1.6.2 Middenstandswoningen, villa's, landhuizen en bungalows

Vanwege materiaalschaarste en een gebrek aan mankracht bepaalde in de naoorlogse periode de rijksoverheid de verdeling van de beschikbare arbeidskrachten en bouwvolumes. De rijksoverheid wees woningbouwcontingenten toe d.w.z. dat gemeenten slechts een beperkt aantal woningen mochten bouwen. Ook werden standaardwoningen ontworpen en *Voorschriften en Wenken voor het ontwerpen van woningen* vastgesteld. Dit leidde tot aangepaste ontwerpen van architecten, die via de gemeente toestemming moesten vragen voor de uitvoering van hun ontwerp. Ondanks het feit dat alle aandacht en financiën uitgingen naar grote sociale woningbouwprojecten, bouwden particulieren in de jaren vijftig toch kleine vrijstaande woonhuizen. Blijkbaar lieten particulieren zich niet ontmoedigen door het restrictieve overheidsbeleid. In deze tijd van enorme woningnood (zie onder woningwetwoningen) ontstond onder de weinige kapitaalkrachtigen belangstelling voor de bouw van een eigen woonhuis. In tegenstelling tot de sociale volkswoningbouw kon de individuele, private woning naar eigen inzicht worden ontworpen. Deze belangstelling verklaart de vele voorbeeldboeken in de jaren vijftig en zestig. Voor wat betreft de uitvoering en het ontwerp waren er nogal wat beperkingen. Bovendien was er de Woonruimtetwet uit 1947 die bepaalde dat een ieder die een huis met meer dan 500m³ bewoonde, onderdak moest bieden aan derden ter bestrijding van de woningnood: de gevreesde inwoning.

Om tegemoet te komen aan de vraag van particulieren publiceerde de Centrale Directie voor de Volkshuisvesting een ontwerp voor een semipermanent type bungalow, dat onder de normen bleef uit de *Wenken voor Architecten*. De geschatte levensduur van de bungalow was 35 jaar en de bouwkosten bedroegen slechts 70% van een woningwetwoning. Maastricht, Venlo, Emmen, Roermond, Groesbeek en Hogeveen kregen 950 stuks van dit type bungalow toegewezen. De overige exemplaren mochten in groepen van twee tot zes stuks worden gebouwd in andere plaat-

sen. Het overheidsontwerp voor een semipermanente bungalow kwam niet tegemoet aan de wensen van de particuliere opdrachtgever die zijn eigen architect wilde kiezen en een eigen ontwerp kon laten maken en uitvoeren.

Rond 1955 kreeg de particuliere opdrachtgever recht op rijkssubsidie wanneer een huis niet groter was dan 375 m³. Deze regeling bestond slechts kort en regelingen voor grotere vrijstaande huizen kwamen er niet in voor. Deze selecte groep opdrachtgevers had in tegenstelling tot de door de overheid ingestelde beperkingen juist behoefte aan grotere ruimtes. Daarom verzonnen architecten allerlei manieren om creatief om te springen met de vastgestelde maximum inhoud van de vrijstaande woning (500 m³).

In de naoorlogse periode kan onderscheid gemaakt worden tussen drie varianten van het vrijstaande woonhuis: de villa, het landhuis en de bungalow. Waar de eerste twee aansluiten bij bestaande bouwstaande bouwtradities is de bungalow een nieuw fenomeen in de Nederlandse bouwkunst. De Amerikaanse bungalowmode en de 500 m³ regeling bevorderde de bouw van bungalows in Nederland. De populariteit van de bungalow was mede te danken aan de stroom buitenlandse publicaties op dit gebied, vooral uit Amerika.

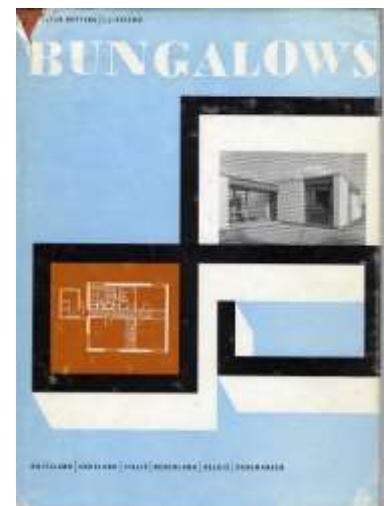
Het woord bungalow komt van 'banggolo', een zogenaamd Bengaals huis: een gelijkvloerse woning met een veranda, die diende als landhuis van Europeanen in India. Kenmerkend is dat het een vrijstaand woonhuis betreft waarvan alle vertrekken zich op de begane grond bevinden. Doordat alle vertrekken gelijkvloers liggen hebben alle belangrijke vertrekken een directe binding met de tuin. De bungalow geeft in het algemeen een grotere vrijheid in de groepering van de vertrekken, zowel in een gesloten ontwerp (rechthoekige hoofdvorm) als in een open variant (vrije groepering van vertrekken). Een variant van de volgens een gesloten ontwerp gebouwde bungalow is de patiobungalow die rond een binnentuin of binnenplaats gebouwd werd.

Een ander nieuw element in de villa en bungalowarchitectuur was het zogenaamde split-level principe. Het type bleek uitermate geschikt voor geaccidenteerde locaties op zandgronden waar veel particulieren vanaf 1880 villa's lieten bouwen. Architecten creëerden diverse niveaus tussen de traditionele verdiepingen om de verschillende leefactiviteiten ieder hun eigen plek te geven. Het overgangsgebied van de niveaus kon bovendien worden gebruikt voor het maken van vides. Het laagste niveau was bestemd voor de garage en televisiekamer, het middelste niveau voor leef- en eetruimten en het bovenste niveau voor de slaapkamers. Hoewel het zijn oorsprong vindt in de (Amerikaanse) bungalow, vormt het split-level type niet alleen een variant op de gelijkvloerse bungalow. Ook in landhuizen en villa's maken architecten gebruik van de mogelijkheden ongelijkvloerse ruimten.

Architecten van modernistische woonhuizen besteden veel aandacht aan de relatie huis en tuin. Bij de functionalistische tuinaanleg was er sprake van een zakelijke architectonische ontwerpstyl, gericht op compositie en lijnvoering én een voortzetting van de architectuur. Bijzonder invloedrijk was de tuin- en landschapsarchitecte Mien Ruys (1904-1999) ook wel 'bielzen Mien' genoemd vanwege de door geïntroduceerde spoorwegbielzen als tuinelement. Andere belangrijke tuin- en landschapsarchitecten zijn onder meer J.T.B Bijhouwer, J. Bergmans en Th.J. Dinn. Onder invloed van sociale veranderingen doen nieuwe 'activiteiten' hun intrede zoals zonnebaden, zelf tuinieren,

Enkele voorbeelden van de vele publicaties die in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw verschenen met als thema het vrijstaande woonhuis.

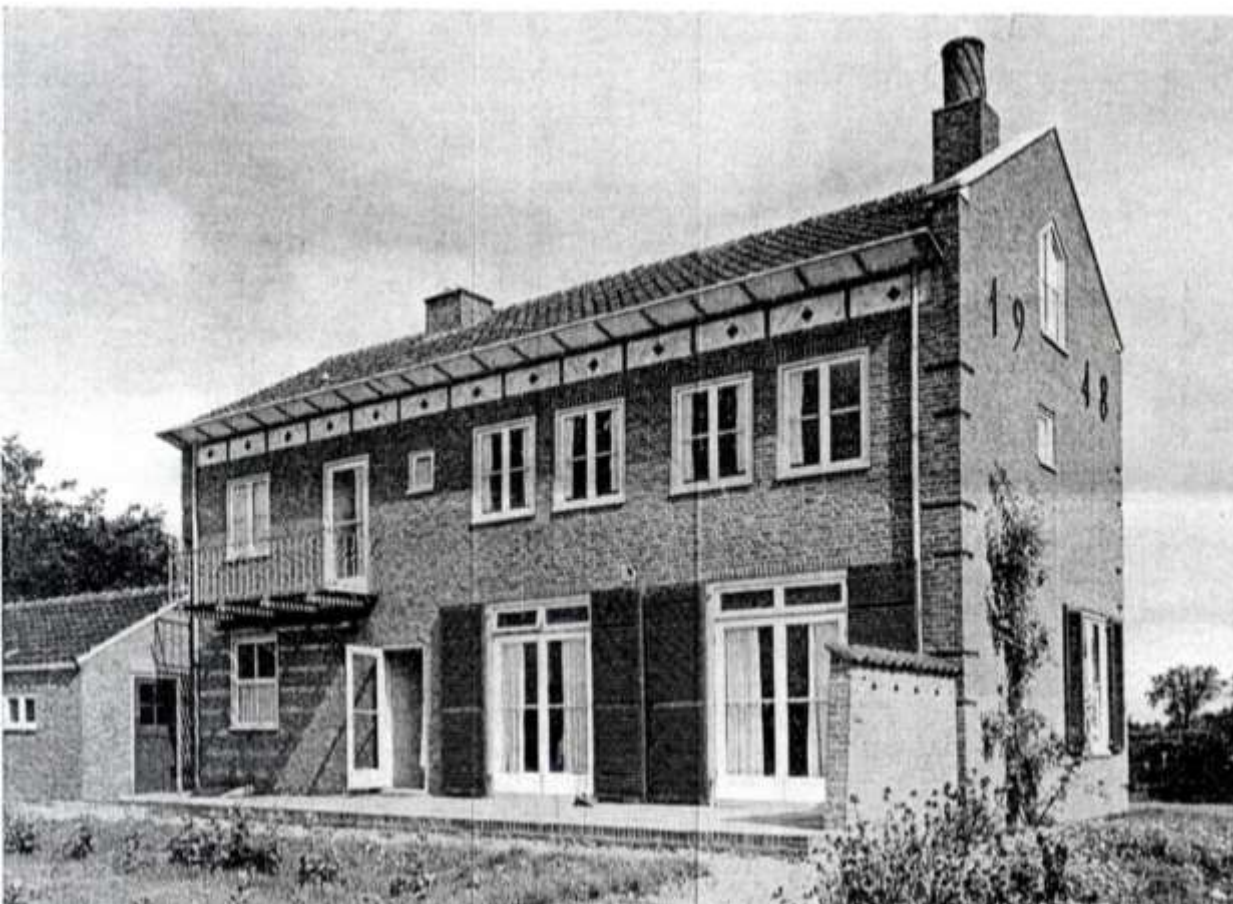
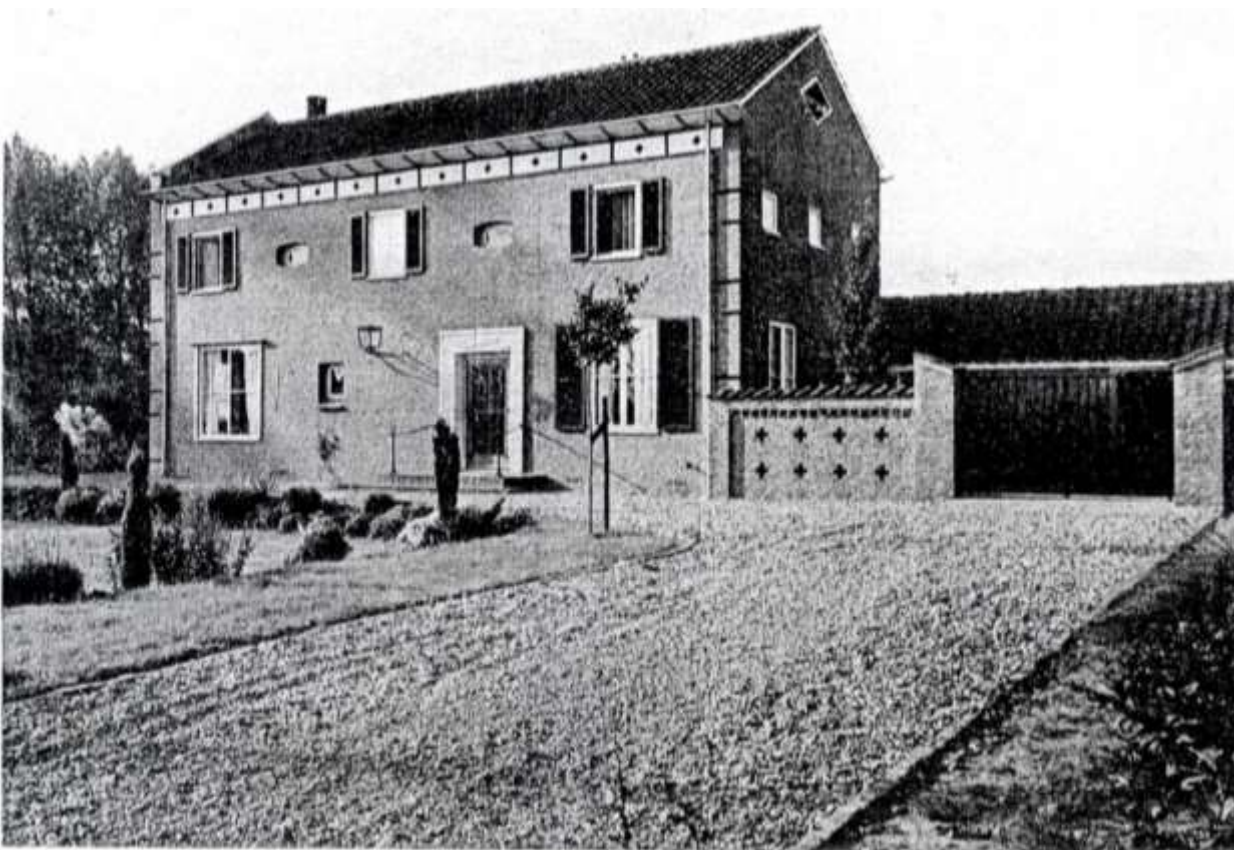
zwemmen en de barbecue. Dit laatste uit zich bijvoorbeeld in terrassen met open haarden.

1.6.2.1 Middenstandswoningen, villa's, landhuizen en bungalows in de gemeente Bronckhorst

In de gemeente Bronckhorst is in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw een relatief klein aantal bijzondere villa's en bungalows gerealiseerd. Deze zijn met name in Hengelo, Hoog- en Laag-Keppel en Zelhem gerealiseerd. In Steenderen treffen we nog een opvallende burgemeesterswoning aan (gemeentelijk monument).

Bungalows aan de Kuypersstraat in Zelhem. Karakteristiek zijn de strak geschoren gazons met een randbeplanting van heesters en vaste planten. Huis en tuin roepen associaties op met het geïdealiseerde moderne leven in de contemporaine Amerikaanse suburbs (foto: Beeldbank Gelders Archief).

Recent als gemeentelijk monument aangewezen burgemeesterswoning in Steenderen. De in 1948 opgeleverde villa is een ontwerp van de architecten Nap en Van Ede (foto's uit: Bouwkundig Weekblad 1952, nrs-39-40, p. 301-304).

1.7 Winkelcentra

Bij het denken over winkelen en winkelcentra was de invloed uit het buitenland groot. Waren Franse en Italiaanse voorbeelden in het verleden van belang, nu dienden Scandinavische landen als voorbeeld. Veel stedenbouwkundige en architecten reisden naar Denemarken en Zweden. Maar zowel in Scandinavië als Nederland keek men vooral naar ontwikkelingen in Amerika op dit gebied. Winkeliers, ambtenaren, economen, planologen en architecten gingen op excursie naar Amerikaanse steden. De ontwikkeling van de Amerikaanse winkelcentra werd deels als voorbeeld, deels als waarschuwing gezien. De waarschuwing was dat Amerikaanse winkelcentra de binnenstedelijke winkelgebieden vervingen in plaats daarvan een aanvulling op te zijn.

Het principe van het Amerikaanse winkelcentrum kreeg in Nederland als eerste navolging in Amstelveen waar in de periode 1956-1957 een modern winkelcentrum verrees met naast een groot winkelaanbod ook een postkantoor, café-restaurant, crèche, bioscoop, bibliotheek, vergaderzalen, expositieruimten, kegelbanen en een groot parkeerterrein. Het ensemble was ontworpen door de Nederlandse architecten Van den Broek en Bakema, E.F. Groosman, A. Staal en P. Zanstra.

De Nederlandse winkeliers stonden in de rij voor een vestiging in een winkelcentrum. Een groot centrum trok meer klanten dan een losse winkel en gezamenlijk konden de winkeliers meer diensten aanbieden. De detailhandel wilde het liefst een grote winkelruimte zonder kolommen, wat betekende dat een combinatie met een woonfunctie moest worden vermeden. Nederlandse stedenbouwkundigen hadden echter in de naoorlogse jaren de neiging een hoog woongebouw te plannen waarvan de begane grond voor winkels bestemd werd. Winkelcentra moesten zo flexibel mogelijk worden gebouwd om winkeliers vrijheid in hun bedrijfsvoering te verschaffen. Behalve kolommen waren ook draagmuren, standleidingen en trapopgangen binnen de winkelruimte taboe. Door achter de winkels een strook te reserveren voor uitbreiding zou de flexibiliteit worden vergroot.

Streekwinkelcentrum in Dieren (uit: Maresch, p.107)

Bij uitbreidingswijken werd in het kader van de wijkgedachte gesteld dat binnen een wijk van 10.000-12.000 inwoners er een netwerk van verschillende winkelconcentraties nodig was. De interne samenhang van een buurt en van een aantal buurten binnen een wijk kon door

winkelconcentratie bevorderd worden. Zo werd bij de meeste uitbreidingswijken een regelmatig hiërarchisch geleed netwerk van winkelcentra gepland binnen de stad: buurt-, wijk-, stads en regionale winkelcentra. Een buurtwinkelcentrum had een actieradius van 300 a 600 meter en was vooral bedoeld voor de dagelijkse boodschappen. In een wijkwinkelcentrum, dat was bedoeld voor zo'n 10.000 a 12.000 mensen, waren ook bijvoorbeeld een winkel voor huishoudelijke apparaten, meubelzaak, een kledingwinkel en een schoenmaker gevestigd.

Verder ontstond het regionaal winkelcentrum dat een hele regio zou moeten bedienen. Als tussenvorm tussen het wijk en het stadswinkelcentrum ontstond rond 1960 het stadsdeelcentrum dat ongeveer 40.000 consumenten moest bedienen.

In de periode 1945-1965 kwamen in Nederland 415 winkelcentra tot stand. Het overgrote deel bestond uit tien tot dertig winkels. Van deze winkelcentra verrees 64,3 % in het westen van het land en slechts 12% in het oosten van het land. Verder werd 44,3% gebouwd in de grote steden tegenover 21,2 % in verstedelijkte plattelandsgemeenten. Het overgrote deel van de winkelcentra gebouwd in de wederopbouwperiode moet worden gezocht in de buitenwijken van de grote steden in het westen van het land. In de gemeente Rheden is het winkelcentrum Calluna een exemplarisch voorbeeld van een klein regionaal winkelcentrum.

1.7.1 Winkelcentra in Bronckhorst

In de gemeente Bronckhorst is het op de hoek van de Doetinchemseweg en de Stationsstraat gelegen winkelcentrum in Zelhem een exemplarisch voorbeeld van een winkelcentrum uit de jaren zestig van de vorige eeuw.

Aan de Doetinchemseweg in Zelhem gelegen kleinschalig winkelcentrum met woningen. Het winkelcentrum maakt deel uit van het brede scala aan voorzieningen in het centrum van Zelhem.

1.8 Kruisgebouwen

Gele Kruisgebouw te Wijchen, ca. 1955 (foto collectie F. Coolen, Wijchen) en gebouw van het Wit-Gele Kruis in Sluiskil (foto: Merwijk. T. van).

Aan het einde van de negentiende eeuw werd het noodzakelijk de gezondheidszorg te organiseren. Het beleid dat door de staat gevoerd werd, was geen succes met als gevolg dat het particuliere initiatief tot bloei kwam. Dit resulteerde in het begin van de twintigste eeuw in de oprichting van kruisverenigingen met ieder hun eigen signatuur, als uitdrukking van de verzuilde maatschappij (Wit-Gele Kruis, Groene Kruis, Oranje-Groene Kruis). De diverse kruisverenigingen realiseerden met name in het Interbellum wijkgebouwen. Na de Tweede Wereldoorlog werden veel wijkgebouwen herbouwd en werden vele nieuwe opgericht. Met name door de economische groei en het uit grond rijzen van nieuwe woonwijken breidden de kruisverenigingen zich enorm uit. In 1967 werd de stichting Samenwerkende Landelijke Kruisverenigingen opgericht en werd de fusie tussen de eerder genoemde kruisverenigingen een feit. In 1975 werden de landelijke bureaus samengevoegd en twee jaar later werden de afzonderlijke verenigingen opgeheven. In de jaren tachtig ging de ontzuiling voort op plaatselijk en provinciaal niveau. In 1990 werd het proces van

de schaalvergroting voltooid toen de koepels van het kruiswerk en gezinsverzorging fuseerden onder de naam Landelijke Vereniging voor de Thuiszorg. Een goed voorbeeld van een kruisgebouw uit het midden van de twintigste eeuw is het in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem herbouwde uit Wessum afkomstige Groene-Kruisgebouw

1.8.1 Kruisgebouwen in de gemeente Bronckhorst

In Bronckhorst is één kruisgebouw uit de Wederopbouwperiode aangetroffen. Het gaat hierbij om het Groene Kruisgebouw gelegen op de hoek van de Dorpsstraat en de Abbinkstraat in Halle. Ondanks meerdere wijzigingen is de hoofdopzet van het kruisgebouw met bijbehorend woonhuis goed bewaard gebleven. Op basis van nader onderzoek kunnen waarschijnlijk nog kruisgebouwen geïdentificeerd worden. De meeste zijn waarschijnlijk inmiddels gesloopt of sterk verbouwd. Een belangrijk inmiddels verdwenen voorbeeld was het Groene Kruisgebouw in Zelhem dat in 1956 werd gepubliceerd in het vaktijdschrift *Bouw*. Het gebouw was opgenomen in een artikel over Kruisgebouwen in Nederland met voorbeelden uit Aalten, Lochem, Putten, Amerongen, Delfzijl, De Lier, Schipluiden, Maassluis en Krimpen aan de Lek.

Het Groene Kruisgebouw in Halle met aangebouwd woonhuis is uitgevoerd in Shake Hands trant. De gevels zijn uitgevoerd in traditionele baksteen terwijl de daken uitgevoerd zijn als moderne, voor de vijftiger jaren karakteristieke, lessenaarsdaken.

Inmiddels verdwenen Groene Kruisgebouw in Zelhem. Het betrof een voor het dorp in die dagen opvallend ontwerp in Shake-Hands stijl door het architectenbureau G.K. Vreeze en F.J. Twijnstra. Het gebouw was gelegen aan de Kastanjelaan (afb. uit: Bouw 1956, p.681)

1.9 Scholen

Vooroorlogse scholenbouw

In 1800 werd het klassikale systeem ingevoerd en startte men met de bouw van speciale schoolgebouwen. De bouw van deze scholen had een tweeledige doelstelling: opvoeden en opleiden. Met de Wet op het Lager Onderwijs uit 1806 werd het hoofdelijke onderwijs definitief vervangen door klassikaal onderwijs. Op basis hiervan werd een standaardontwerp gemaakt voor een klassikale lagere school. In de eerste schoolwetten werden nog weinig tot geen specifieke voorwaarden gesteld aan schoolgebouwen.

In 1900 werd de Algemene Leerplichtwet vastgesteld, hierdoor nam het aantal scholen snel toe. De school werd gezien als een belangrijk maatschappelijk instituut, waarin de noodzakelijke taak werd uitgevoerd om kinderen op te voeden met de normen en waarden van de gemeenschap. In de negentiende eeuw was er sprake van een schoolstrijd tussen de voor- en tegenstanders van een loskoppeling van staat en geloof. In 1857 werd bij wet de mogelijkheid geschapen voor het stichten van bijzonder onderwijs. Toch duurde het nog tot 1920 voordat de financiële gelijkheid van openbaar en bijzonder lager onderwijs in de onderwijswet werd vastgelegd. In de eerste helft van de twintigste eeuw kwam er niet veel terecht van de onderwijshervormingen. Er ontstonden in die periode wel drie belangrijke, alternatieve onderwijsvormen naast de grote stroom: Jenaplan, Montessori en de Vrije School.

Er kunnen verschillende typen scholen worden onderscheiden. Het oudste type, de zogenoemde zaalschool, bestond uit drie klassen naast elkaar in één ruimte gericht naar een blinde muur (de werkmuur) met de schoolborden. Vrijwel de enige versiering van het exterieur bestond uit traceerwerk en de vorm van de vensters, of een benadrukte ingang. De zaalscholen in de eerste helft van de negentiende eeuw waren sober uitgevoerd. In de tweede helft van deze eeuw ontstonden de gangscholen. De verschillende lokalen worden dan, met een gang als verkeersader, met elkaar verbonden. De gangschool vormde tot ver in de twintigste eeuw de norm. Naast de gangschool werden in de tweede helft van de negentiende eeuw ook portiek- of portaalscholen

gebouwd. Er werd gebruik gemaakt van een portiek dat steeds twee lokalen ontsloot. Om het overzicht over de gehele school te behouden werden de lokalen onderling verbonden door deuren die tegenover elkaar lagen. Vanaf 1850 ontstonden er speciale scholen voor het onderwijs aan kleuters. De scholen die beter waren uitgerust, een lesprogramma hadden en beschikten over meer bekwame onderwijzeressen, kregen een aparte naam: bewaarscholen. De onderwijsvernieuwing uit het begin van de negentiende eeuw had in Nederland alleen betrekking op het basisonderwijs. In 1863 werd er een wet vastgesteld voor het middelbaar onderwijs. Hiermee werd de eerste aanzet gegeven tot de ontwikkeling van het middelbaar onderwijs. Tot het eind van de negentiende eeuw was het algemeen gebruik om schoolgebouwen eenvoudig en sober vorm te geven. In de twintigste eeuw kregen de pedagogen aandacht voor kunst en schoonheidsbeleving in relatie tot het onderwijs. De schoolarchitectuur vormt, met name in de jaren twintig van de twintigste eeuw, vooral een afspiegeling van de algemene Nederlandse architectuurontwikkelingen. Functionele argumenten bepaalden voor een groot deel de symmetrische opzet van de plattegrond. De monumentaliteit van het schoolgebouw nam toe. Afhankelijk van de stedenbouwkundige situatie kregen steeds meer scholen een L-, V-, U- of T-vormige plattegrond. Mede als gevolg van de economische crisis, werden de scholen vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw sober vormgegeven. Dit uitte zich in de toepassing van goedkope materialen zoals beton en stalen kozijnen en de minimale toepassing van ornamentiek en luxe materialen.

Naoorlogse scholenbouw

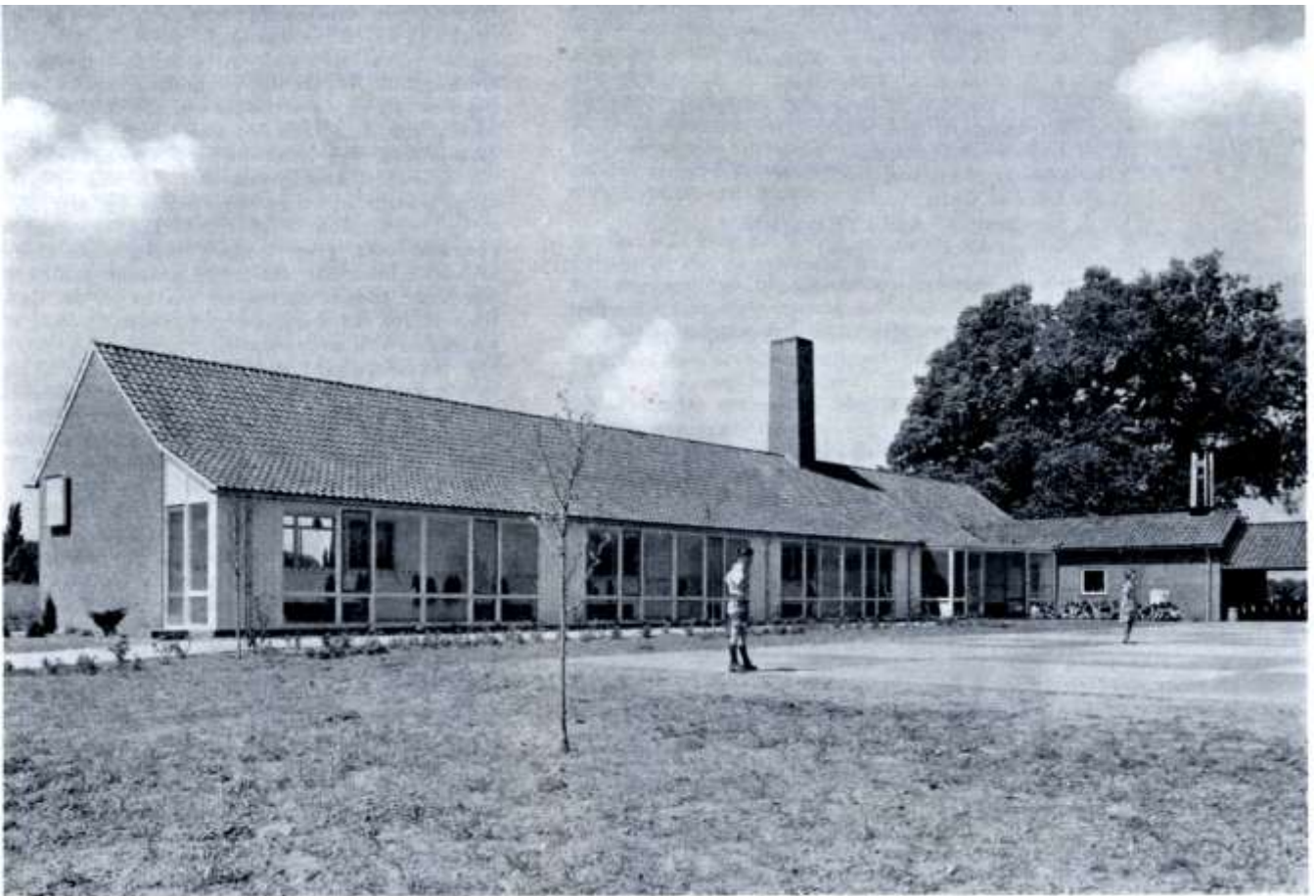
Na de oorlog was de urgentie om het aantal scholen uit te breiden zeer groot. Veel scholen waren in de oorlog beschadigd, door een bouwstop was er na 1942 nagenoeg niet meer gebouwd en de babyboom zorgden voor een sterke uitbreidingsbehoefte. De rijksoverheid had de centrale leiding over de scholenbouw. Elk jaar werden in een bouwprogramma de bouwvolumes vastgesteld voor scholen in het totaal, maar ook met betrekking tot de verschillende takken van onderwijs. Na de oorlog was de behoefte van de gemeente maatgevend voor het bouwprogramma en niet de bouwcapaciteit. Om deze reden werd voorrang verleend aan herbouw in de zwaarst getroffen provincies: Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. Het bouwprogramma maakte jarenlang onderscheid in noodbouw, semipermanente bouw en permanente bouw. Tot eind jaren vijftig werden op grote schaal nood- en semipermanente scholen gebouwd, deze scholen hadden een summiere plattegrond en een goedkope en lichte bouwconstructie. Door een gewijzigd financieringssysteem en een stimuleringsbeleid voor arbeidsextensieve systeembouw nam de scholenbouwproductie vanaf 1958 fors toe. Vanaf 1968 kwam het bouwbeleid in de onderwijssectoren weer in handen van de gemeentebesturen. Een centraal thema in de onderwijskundige vernieuwing na de Tweede Wereldoorlog was de overgang van een passief klassikaal en kennisgericht onderwijs naar een actiever onderwijs met een losser klassenverband. De voortschrijdende individualisatie en de differentiatie van het onderwijs veronderstelden een grotere bewegingsvrijheid in het lokaal, meer zelfwerkzaamheid en daardoor een losser klassenverband. Na de oorlog komt de brede onderwijshervorming geleidelijk bij wet tot stand. Van belang hierbij is de zogenaamde Mammoetwet uit 1964. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de scholenbouw in Nederland belangrijke nieuwe impulsen vanuit het buitenland, met name uit Engeland, Duitsland, Scandinavië en de Verenigde Staten. Onder de buitenlandse invloed groeide de centrale hal uit tot een belangrijk thema in de naoorlogse scholenbouw in Nederland.

Tussen 1945 en 1955 werd in de Nederlandse scholenbouw het streven naar monumentaliteit en representativiteit omgebogen naar een meer zakelijke benadering waarbij het schoolgaande kind centraal staat. Een bekend type schoolgebouw vormt hierbij het H-type. Een school van dit type heeft een H-vormige structuur. De lokalen voor lesgeven en de overige ruimten voor algemeen gebruik zijn samengebracht in één of meerdere evenwijdige vleugels. De vleugels worden met elkaar verbonden door haaks daarop staande verbindingen met trappenhuizen. Een ander type is het haltype. In deze scholen werd de gang getransformeerd in een centraal gesitueerde multifunctionele hal. Rondom de centraal gesitueerde ruimte voor algemeen gebruik zijn de lokalen gegroepeerd. Vooral in de jaren zestig worden veel paviljoenachtige schoolgebouwen gerealiseerd. Deze scholen hebben overwegend één bouwlaag en bestaan uit een vrije groepering van lokalen in een boomstructuur. Een belangrijk kenmerk van scholen uit de Wederopbouwperiode is de toepassing van beeldende kunst. Het gaat hierbij om baksteensculpturen, beeldhouwwerken, mozaïeken, glas-in-loodvensters en toegepaste technieken zoals sgraffito. Daarnaast werd bepaald

dat de omgeving van de school een groen en open karakter moest hebben. In de jaren vijftig ontworstelde de systeembouw zich van nood- en semipermanente voorzieningen, en ontwikkelde zich tot een kwalitatief hoogstaande bouwwijze. Vooral de ontwerpen van Van Tijen zijn op grote schaal in heel Nederland gebouwd. De seriematige bouw van veel scholen vond hoofdzakelijk plaats in de tweede helft van de jaren vijftig en vooral in de jaren zestig.

1.9.1 Scholen in de gemeente Bronckhorst

De scholenbouw beleefde in de wederopbouwjaren in een bloeiperiode. Een in het oog springend gebouwtype uit de wederopbouwperiode is het schoolgebouw. In de gemeente Bronckhorst is (nog) een groot aantal schoolgebouwen uit de wederopbouw aanwezig. De jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw waren een bloeiperiode voor wat betreft de scholenbouw. Kenmerkend is de ontwikkeling van een groot aantal nieuwe schooltypen die sterk afwijken van de traditionele gangscholen van voor de oorlog. Zo ontstaan er de zogenaamde H-scholen, paviljoenscholen en de halscholen. Karakteristieke voorbeelden van nieuwe scholen in Bronckhorst zijn o.a. de Ds. J.L. Piersonschool in Hengelo en de Willibrordusschool in Achter-Drempt en het schooltje in Halle-Heide.

In 1953-1954 naar ontwerp van de bekende Gelderse architecten Corn. Nap en G.J.P. van Ede gerealiseerde Openbare Lagere School te Hummelo (uit: Bouwkundig Weekblad 1955, p.499). De school is recent vervangen door nieuwbouw.

De Jan Lighartschool te Zelhem op een historische foto (foto: www.gelderlandinbeeld.nl) en de school in de huidige tijd.

Openbare Lagere School in Hoog Keppel (foto: www.gelderlandinbeeld.nl).

School in Halle Nijman

Willibrordusschool in Achter-Drempt.

Piersonschool in Hengelo.

Detail schoolgebouw De Leer met wandreliëf in Hengelo.

1.10 Kerken

De kerken gebouwd na de Tweede Wereldoorlog zijn globaal te verdelen in: herstelde bouwwerken en nieuwbouw. Een groot gedeelte van de beschadigde kerken is al tijdens of kort na de oorlog hersteld of herbouwd. Daarnaast ontstonden in de daaropvolgende jaren in de nieuwbouwwijken van de steden nieuwe kerken. Onder invloed van nieuwe materialen, nieuwe bouwprincipes en een verhitte architectuurdiscussie ontstonden nieuwe kerkvormen.

Het herstel van beschadigde kerkgebouwen ontstond in de jaren veertig en werd op twee verschillende wijzen uitgevoerd. Er kon hersteld worden aan de hand van de oorspronkelijke bouwplannen en tekeningen, op een manier dat de herstelwerkzaamheden niet zichtbaar waren, of er werd gebouwd in nieuwe vormen en met nieuwe materialen, als beton, op een manier dat het herstel duidelijk zichtbaar werd. Al tijdens de Tweede Wereldoorlog besloot men tot een centrale aanpak van de Wederopbouw.

Nieuwbouw

Niet alleen de oorlogsschade was een reden voor nieuwbouw, maar ook vanwege bouwachterstand tijdens de

bezette jaren, en ontwikkeling van nieuwe woonwijken was er dringend behoefte aan nieuw kerkbouw. Dit vooral rond de jaren '50. Vlak na de bevrijding kwam er een discussie over de nieuwbouw binnen de kerkelijke genootschappen op gang. De Nederlandse Hervormde kerk stelde een Bouw- en Restauratiecommissie in en de Katholieke kerk stelde een Wederopbouwcommissie in waarin plannen werden besproken en architectkeuzes voor de nieuwbouw werden gedaan. Daarnaast stimuleerde de overheid de samenwerking tussen kerkgenootschappen en architecten en werden er tentoonstellingen georganiseerd waar oplossingen en voorbeelden werden getoond van hedendaagse kerkgebouwen.¹

Er werden voor de nieuwbouw van kerken op verschillende manieren subsidies en fondsen verworven, veel inzamelingsacties. Door de Marshallhulp in 1948-1953 kwam er veel geld beschikbaar voor bouwmaterialen en is er dan ook een exponentiële groei van kerkbouw (nieuwbouw) zichtbaar. Daarnaast werd de kerkbouw in de jaren zestig mede ondersteund door de *Wet Premie Kerkbouw*.²

Sociaal maatschappelijk aspect

Vanwege de ingrijpende maatschappelijke veranderingen, als bijvoorbeeld de toename in bevolkingsdichtheid, veranderde er veel voor het beeld van dorp en stad. De steden werden uitgebreid met nieuwe woonwijken. Per wijk werden veelal drie kerken gepland: een rooms-katholieke, een hervormde en een gereformeerde kerk.³ De ruim opgezette woonwijken boden veel licht, lucht en ruimte. Mensen waren actief op velerlei gebieden en ontplooiden activiteiten in eigen omgeving, zoals het opzetten van sportclubs en buurtverenigingen. Sociale en opvoedkundige organisaties werden door de overheid gestimuleerd, daarnaast waren de mensen actief in de parochies en gemeentes van hun buurtkerk.

Stedenbouwkundige aspecten

De tuinsteden met de daaromheen gegroepede satellietsteden werden na de oorlog niet meer voortgezet. De stedelijke ontwikkelingen in de jaren '40 waren geënt op de wijkgedachte. Dit hield in dat men streefde naar (herstel van) een stedelijke gemeenschap bij het ontwikkelen van stadsdelen, wijken en buurtschappen. Per stadsdeel, wijk of buurtschap waren kerken, scholen, winkels en een centrum met sociaal-culturele functies aanwezig. De rooms-katholieke kerk claimde daarbij de plaats van de kerk. In de woonwijk werd een kerkgebouw altijd op eigen kavelgebouwd met rondom veel ruimte. De kerk kon midden in een woonwijk of aan de rand van de weg zijn geplaatst, maar altijd aan een doorgaande weg en/of op een hoek. Door de openheid werd het gebouw goed zichtbaar en ook stedenbouwkundig het middelpunt van de wijk. De kerk werd omgeven door groen, zoals een park, een wandelgebied en een kinderspeelplaats.

¹ De tentoonstelling: *Nederlands Nieuwe Kerken* in 1947-1948.

² Uitleg WPK:

³ Incidenteel ook kerken van andere gezindten als: gereformeerd vrijgemaakt, apolistisch etc.

Binnen de gereformeerde en hervormde kerken werden wijkgebonden kerkgemeenten gesticht. De predikant stond dicht bij zijn gemeente. De kerk was een bindende factor tussen meerdere sociale groepen en stond open voor iedereen. Naast kerkdiensten werden er ook andere activiteiten georganiseerd, voor kerkelijken als niet-kerkelijken. De planmatige ontwikkeling van woonwijken resulteerde in een groot aantal kleinere kerkgebouwen.

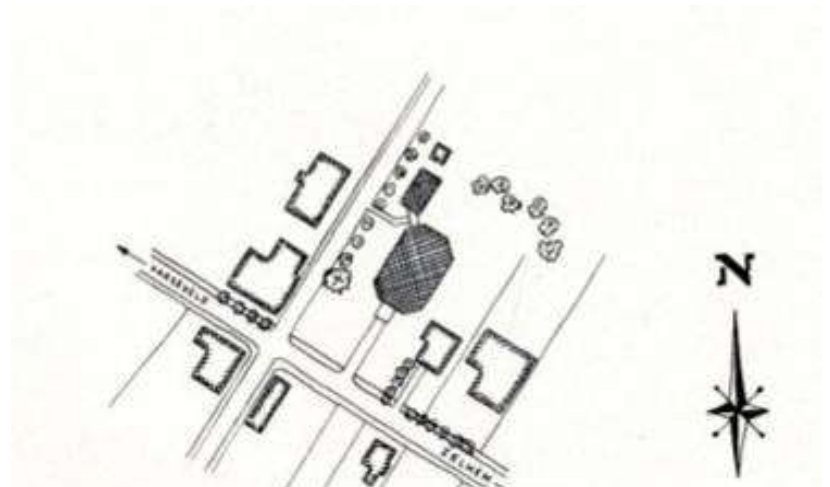
Architectonische aspecten

De architectuur van het naoorlogse kerkgebouw werd bepaald door de liturgische wijzigingen binnen de rooms-katholiek en protestantse kerk, het toepassen van nieuwe materialen en technieken, buitenlandse ontwikkelingen en het gebruik van een nieuwe kerkplattegrond.

Liturgie

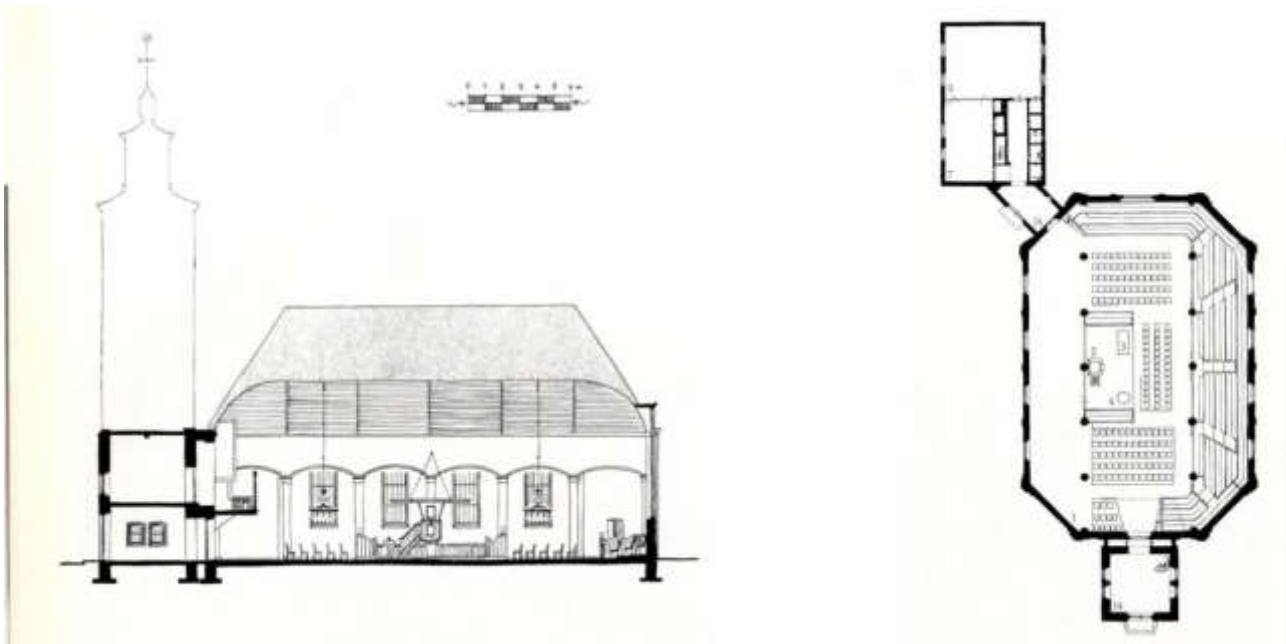
Rooms-katholiek

In het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie besloot de kerk tot een actievere deelname van de gelovige.⁴ Dit kwam in de eredienst tot uitdrukking doordat de priester met het gezicht naar het volk stond en door het gebruik van volkstaal in plaats van het traditionele Kerklatin. Ook het gebruik van de kerkruimte veranderde. Het altaar verschoof naar het midden, voor een nauwer contact tussen priester en gemeente. Gevolg hiervan was dat alle zichtlijnen op het altaar gericht werden. De nevenaltaren moesten teruggetrokken worden opgesteld, het liefst in de zijkapellen. In een kerk met een traditionele plattegrond werd het altaar meestal direct in de viering geplaatst, met het bankenplan nog steeds axiaal opgesteld en gericht op het altaar. Bij een rechthoekige of vierkante plattegrond verschoof het altaar meer naar het midden en kreeg een centraal bankenplan. Het ideaalbeeld in het begin van de jaren zestig was een inloopkerk; midden in de woonwijk, open en uitnodigend en sober. Het gebouw kreeg een open entreeportaal, veel glaswanden en veel sobere, onbewerkte materialen.

Hervormde kerk te Halle naar een ontwerp van het Amsterdamse architectenbureau Zanstra, Giesen en Sijmons. Bijzonder kerkgebouw met verwijzing naar de kerkelijke architectuur van de vroege Reformatie. Aanzicht zonder voltooide toren en situatie (afb. uit: Mourik, W.J.G. van, Hervormde kerkbouw na 1945, Den Haag zj.).

⁴ “...alle gelovigen worden ondergebracht tot dat volledig, bewust en actief deelnemen aan de liturgische vieringen...”

Hervormde kerk te Halle naar een ontwerp van het Amsterdamse architectenbureau Zanstra, Giesen en Sijmons. Langsdoorsnede en plattegrond (afb. uit: Mourik, W.J.G. van, Hervormde kerkbouw na 1945, Den Haag zj.).

Protestant

Binnen de Protestantse kerk vond ook vernieuwing plaats. De gevolgen van liturgische wijzingen voor de kerkinrichting van het hervormde kerkgebouw waren vooral terug te vinden in de kerkzaal. Vanaf de jaren vijftig kreeg het woord, het sacrament en de doop een centrale plaats binnen de ruimte. Om de drie-eenheid van de kansel, avondmaalstafel en het doopvont te benadrukken werd het liturgische centrum op een verhoogd gedeelte in de ruimte geplaatst.

Een naoorlogse protestants kerkgebouw werd gekenmerkt door vernieuwingen in de architectuur zoals het gebruik van beton, het toepassen van rondingen en hoeken en afwisselend vlakgebruik. Het interieur wordt gekenmerkt door beslotenheid en mystieke sfeer. Aan het exterieur is de erediensruimte geaccentueerd door een bijzonder gevormd dak als golvend, kegel-, tent- of piramidevormig dak. In de kerkinrichting werden de dwarsaanleg, de centrale aanleg en de basilicale aanleg toegepast.

Kerkvormen

In de jaren vijftig en zestig ontstonden naast de basilica met narthex, de kruiskerk en de centraalbouw, andere niet-traditionele kerkvormen. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden overspanningen door het gebruik van staal vergroot. Door de vernieuwde naoorlogse constructiemethoden en materialen werd het mogelijk af te wijken van de gangbare plattegrond met schip, zijbeuken en absis. De nieuwe kerken kregen grote overspanningen, zichtbare stalen constructies, een rechthoekige of meerhoekige plattegrond of een verdieping. Met stalen spanten werden grote overspanningen gemaakt, zodat de kerkzaal niet met zuilen of pijlers onderbroken werd. Een andere kerkvorm die vaker werd toegepast is de besloten rechthoekige vorm. Een kleine en besloten vorm was een rechthoekig kerkgebouw bestaande uit een hogere kerkzaal met de lagere nevenruimtes rond de zaal gegroepeerd. De entree lag in een ommuurde binnentuin met een hek als portaal.

Het centrale kerkgebouw werd 6-hoekig, 8-hoekig, rond of meerhoekig. Deze vormen herbergen de kerkzaal en nevenruimtes onder één dak met het liturgische centrum in het midden of precies onder het hoogste punt van de overkapping. De verdiepingkerk was een oplossing voor de gecombineerde liturgische en sociaal-culturele functie van het hervormde kerkgebouw. De kerk werd naast de eredienst gebruikt voor verschillende sociale doeleinden.

Materialen

Het gebruik van grove materialen als beton, staal en glas in het kerkgebouw nam toe. De harde

materialen werden verzacht door het gebruik van glastoepassingen. Het beton en grindbeton werden grof toegepast met grote grondstenen of als fijner materiaal verwerkt. Daarnaast zijn veel kerkvloeren van leisteen, travertien, natuurstenen plavuizen of gepolijst afval. Staal werd voornamelijk toegepast in constructies zoals grote spanten en overspanningen.

Monumentale kunst

De kunstuitingen bestonden na de oorlog voornamelijk uit vormen van glaskunst zoals glas-in-lood, glas-in-beton en glas-appliqué. Daarnaast werden muurreliëfs, mozaïeken van gekleurd glas, beelden en muur- en wandschilderingen aangebracht.

De naoorlogse kunstenaars werden gedreven door het ideaal van een sterk in de maatschappij verankerde kunst. Zij wilden kunst in dienst van de gemeenschap stellen en dicht bij het volk brengen. Architectuur werd hiervoor het meest geschikte medium om de bevolking eenvoudig met de kunst in aanraking te komen. Gestreefd werd naar een synthese van kunst en architectuur waarin de kunstenaar en architect gelijkwaardig waren. Dit doel werd in de praktijk niet behaald, men was al tevreden met een goede samenwerking.

In de naoorlogse rooms-katholieke kerkgebouwen werd minder monumentale kunst toegepast. De architect had in zijn kerkontwerp inventieve oplossingen voor baksteenverwerking, raampartijen en dominante plafonddwelingen bedacht waardoor voor het aanbrengen van kunstwerken geen muurvlak beschikbaar bleef

1.10.1 Kerken in de gemeente Bronckhorst

Het Bronckhorster landschap is na de Tweede wereldoorlog verrijkt heeft met enkele nieuwe kerken die een beeldbepalende bijdrage leveren aan het hedendaagse dorpsbeeld. De architectuur van de kerken wordt vooral gekenmerkt door het traditionalistische karakter. Voorbeelden zijn de Hervormde kerk in Vorden en de Hervormde kerk in Halle (gemeentelijk monument) van het landelijk bekende Amsterdamse architectenbureau Zanstra, Giesen Sijmons. Overigens is natuurlijk ook het herstel van de Protestantse Lambertijkerk te Zelhém nauw verbonden met de wederopbouwperiode. Restauratiearchitect Huistra ontwierp in die periode tevens een ten zuiden van de kerk gelegen gebouw ten behoeve van een kerkelijk centrum (het Leerhuys).

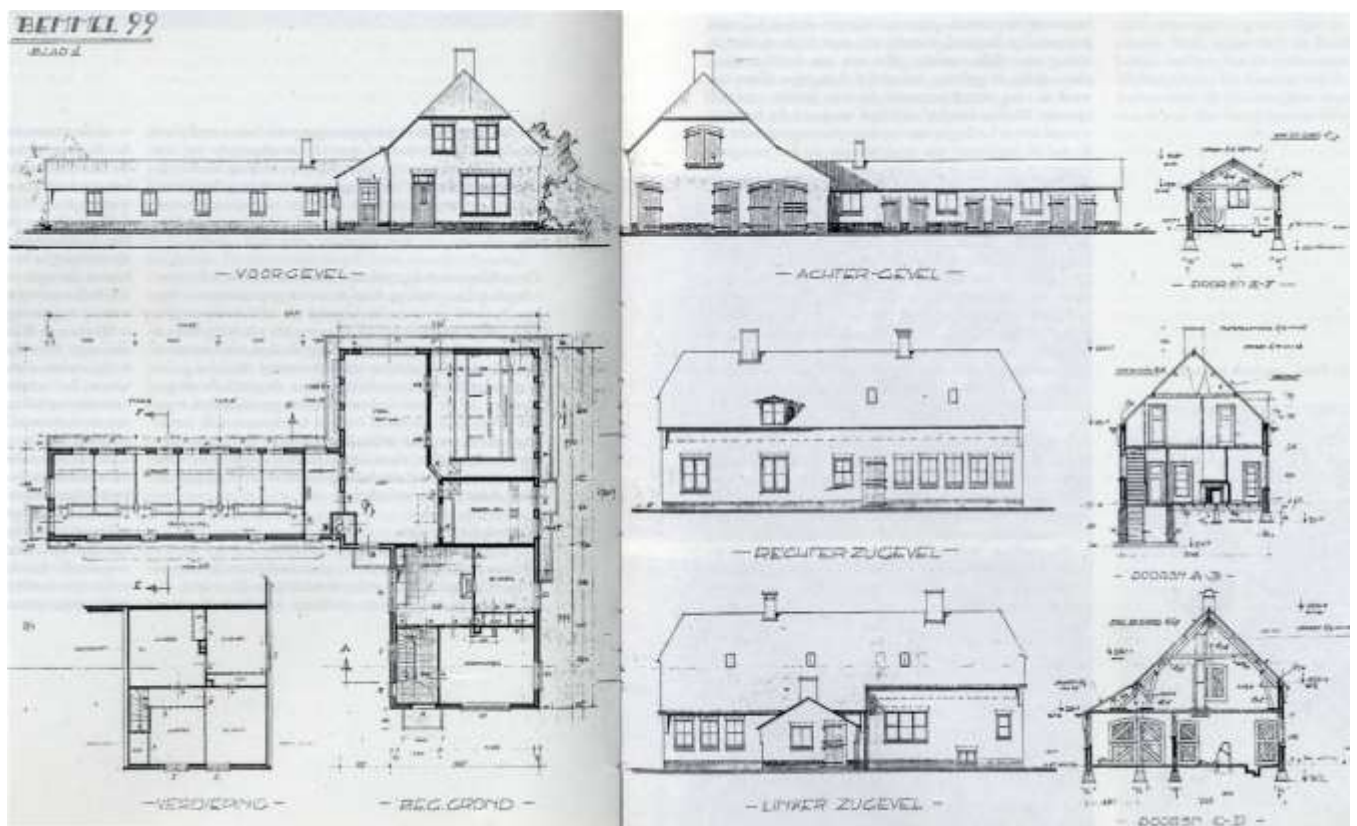
Gereformeerde kerk in Vorden uit 1952 naar ontwerp van Rijken en Abbink (links) en de in 1964 gerealiseerde voormalige Christus-koningkerk in Vorden naar ontwerp van het in Utrecht gevestigde architectenbureau Starmans (rechts). Poging tot een moderne vormtaal met toepassing van traditionele materialen.

1.11 Boerderijen

Behalve de dorpen en steden had ook het platteland veel te lijden gehad van de oorlogshandelingen. Er werden in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog meer dan 8000 boerderijen verwoest. Omdat land- en tuinbouw de belangrijkste middelen van bestaan waren werd de verwoeste cultuurgrond na de bevrijding onmiddellijk weer gereed gemaakt voor gebruik. Het Rijk voorzag in landbouwmachines en de veestapel werd weer op het vooroorlogse niveau

gebracht. Al snel na de capitulatie werd begonnen met de herbouw en het herstel van tijdens de Duitse inval vernielde boerderijen door het hiervoor verantwoordelijk gestelde Bureau Wederopbouw Boerderijen. Toen de Duitsers in 1942 een bouwstop afkondigden stagneerde ook de boerderijenbouw. In de jaren 1944-'45 werd de situatie in de agrarische sector na het vernielen van nogmaals duizenden boerderijen buitengewoon zorgelijk. Getalsmatig werd de grootste schade aangericht in Gelderland en Noord-Brabant. Naast herstelbare schade aan agrarische gebouwen werden in Gelderland 2307 boerderijen volledig vernietigd. Vanwege de plundering van de Duitsers was de bouwmaterialenindustrie grotendeels vernield of lamgelegd door gebrek aan brandstof en grondstoffen. Dit zorgde voor een groot materiaaltekort na de bevrijding. De bouw van noodboerderijen kwam toch snel op gang en op 31 december 1946 waren er op de erven in Nederland 4479 noodwoningen met 5519 noodstallen in gebruik. Ook werd er dat jaar begonnen met de herbouw van de in '44-'45 vernielde boerderijen. Gedurende de oorlog werd er door de overheid en het bedrijfsleven al gezocht naar bouwmethoden die het tekort aan arbeiders en schaarste aan bouwmaterialen konden opvangen. Diverse systemen van prefabricatie voor met name woningen werden onderzocht op bruikbaarheid. Toen het Bureau Wederopbouw Boerderijen in de eerste oorlogsjaren aan de slag ging met het Wederopbouwprogramma was er de nadrukkelijke wens om min of meer streekeigen agrarische gebouwen te ontwerpen die een moderne bedrijfsvoering mogelijk maakten. Ook na de oorlog was er bij de herbouw van de verwoeste boerderijen aanvankelijk een voortzetting van het beleid om een efficiënte landbouwkundige exploitatie te combineren met het streekeigene. Omdat het bouwtempo door diverse oorzaken achter bleef, gingen er echter steeds meer stemmen op om verregaande standaardisatie in de boerderijenbouw toe te passen.

Vanaf ongeveer 1948, toen de boerderijbouw weer redelijk op gang kwam, veranderde er veel op bouw- en bedrijfstechnisch gebied. Dit was van invloed op de vormgeving van de boerderij; de compacte bouwmasa van de traditionele boerderij maakte in de jaren '50 steeds meer plaats voor de gelede bouw, waarin voor het streekeigene karakter minder plaats was. Vanaf 1949 werd er

L.C. van de Bovenkamp en M. van Gulik, ontwerp voor een boerderij voor de gebroeders Klomp aan de Teselaar/Zandsestraat te Bommel (1952), kenmerkend voor een traditionalistische boerderij uit de jaren veertig en vroege jaren vijftig waarbij woon- en stalgedeelte nog onder één dak gelegen zijn. Vernieuwend element is de dwarsgeplaatste, aan het achterhuis gekoppelde, varkensschuur als onderdeel van een modern bedrijfsgedeelte (afb.: Bosma, K., Wagenaar, C., p.370-371).

Het op een oude bouwplaats gelegen in 1949 gebouwde boerderijcomplex in Doornik, een ontwerp van de bekende architect G. Feenstra in samenwerking met Th.N. Dinnessen (uit: Bouwkundig Weekblad, 68 (1950)14/15, p.239). Deze boerderij was opgezet volgens de modernste inzichten en het principe van de gelede boerderij doch met toepassing van een traditionalistische architectuur.

vanuit de Afdeling Boerderijenbouw, de opvolger van Bureau Wederopbouw Boerderijen, propaganda gevoerd voor een vereenvoudiging in de boerderijenbouw. Er ontstond een flexibel boerderijontwerp. Belangrijkste uitgangspunten voor dit flexibele boerderijontwerp zijn: grote flexibiliteit met betrekking tot indeling en omvang van de bedrijfsruimtes, functionele vormgeving, een efficiënte inrichting, maatregelen die tot verbetering van de bedrijfshygiëne en de brandveiligheid moesten leiden en vooral het reduceren van de bouw- en onderhoudskosten, mede te realiseren door de standaardisatie van bouwonderdelen.

De moderne boerderij van de jaren '50 en '60 werd hierdoor vaak een vertegenwoordiger van de gelede bouw met een grote zelfstandigheid van de onderdelen. Woning, tasruimte en veestallen werden in aparte bouwvolumes ondergebracht, die soms door middel van een tussenlid met elkaar verbonden waren. Een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de moderne boerderij werd geleverd door het door de overheid en het bedrijfsleven in 1958 in Wageningen opgerichte Instituut voor Landbouwbedrijfsgebouwen. Dit onderzoeksinstituut hield zich bezig met de ontwikkeling en bevordering van fabrieksmatig vervaardigde elementen voor de bouw en inrichting van boerderijen. Hoewel het traditioneel, streekeigen bouwen niet helemaal verdween werd de naoorlogse boerderij steeds meer een gestroomlijnd agrarisch bedrijf, waarin voor traditie en nostalgie minder plek was.⁵

⁵ De boerderij in de Wederopbouwjaren / B. Lamberts. - In: Monumenten ; Vol. 28 No. 3 (2007). p. 14-17

Modern geleed boerderijcomplex in het van nationaal belang zijnde ruilverkavelingsgebied Maas en Waal West. Het complex is ontworpen door Agrobouw als een experimenteel flexibel model voor boerderijen (foto uit: Bouw 1959, p.577).

1.11.1 Boerderijen in de gemeente Bronckhorst

De gemeente Bronckhorst kende en kent nog steeds een sterk agrarisch karakter. De modernisering van de landbouw en veeteelt in het uitgestrekte buitengebied kreeg onder meer gestalte in ruilverkavelingsprojecten. In tegenstelling tot de door enorme verwoestingen getroffen Betuwe was in Bronckhorst maar beperkt sprake van her- of nieuwbouw van boerderijen. De modernisering kwam hier vooral tot uitdrukking in een verdere optimalisering van bestaande landbouwbedrijven. In de praktijk betekende dit de bouw van nieuwe grotere (vee)schuren en de renovatie of (gedeeltelijke) nieuwbouw van de boerenwoningen.

Een bijzonder en gaaf bewaard voorbeeld van volledige nieuwbouw is de ten zuiden van het dorp Laag Keppel gelegen boerderij Enghuizen. Deze wordt gekenmerkt door de toepassing van een voor die tijd moderne opzet van het erf waarbij het woonhuis nagenoeg losgekoppeld is van het bedrijfsgedeelte en de schuur is voorzien van forse zolderluiken in de kopgevels. Aan de Sarinkweg

Hallehuisboerderij met voorhuis uit ca.1955 bij Toldijk.

Varsseel, schuur bij Maandagweg 3.

Aan de Hoogstraat 27 in Toldijk gelegen boerderij in Delftse Schoolstijl.

Boerderijcomplex uit de vijftiger jaren aan de rand van de buurtschap Varsel. Nieuw, niet streekeigen, boerderijtype afgeleid van voor de Noordoostpolder ontworpen kleinere boerderijtypen.

Markante schuur van het aan de Eldrikseweg gelegen boerderijcomplex Enghuizen (1953) bij Laag Keppel.

Oorspronkelijk als noodschuur gebruikte zeldzame Romneyloods op het erf van Sletterinkdijk 1 in de buurtschap Dunsborg.

in Varsseveld bevindt zich eveneens een karakteristiek nieuw gebouwd complex. Een zeer gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een boerderij in Delftse Schoolstijl is te vinden aan de Hoogstraat in Toldijk. Een heel bijzonder en voor de gemeente Bronckhorst zeldzaam type bijgebouw is te vinden op een erf aan de Sletterinkdijk in de buurtschap Dunsborg, bij Hengelo. Op dit erf bevindt zich een Romneyloods. De Romneyloods is een doorontwikkelde variant van de Nissenhut die tijdens de Eerste Wereldoorlog werd uitgevonden. De Romneyloodsen werden voornamelijk in en na de Tweede Wereldoorlog gebouwd als noodonderkomen. Het grote voordeel van dit type loods is dat op een goedkope en snelle wijze onderdak verschaft kan worden. De grote schuur op het erf van Maandagweg 3 bij Varsseveld is karakteristiek voor de modernisering van bestaande erven in Bronckhorst.

1.12 Bedrijf en techniek

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd de industrialisatie van Nederland als een speerpunt gezien. De bestaande fabrieken waren zwaar beschadigd en de productie was vrijwel tot stilstand gekomen. Er waren niet alleen producten nodig voor de eigen consumptie, om de betalingsbalans te herstellen moest bovendien de export op gang worden gebracht. Ook het dreigende verlies van Nederlands-Indië bleek een belangrijke drijfveer om de industrie in Nederland een extra impuls

te geven. Het in 1947 opgestelde Marshallplan was daarbij van groot belang, omdat het tekort op de betalingsbalans in deze periode afdekte. Het economisch herstel werd erdoor versneld. Een deel van het Marshallgeld werd besteed aan ijzererts en staal waardoor de materiaalschaarste rond 1950 afnam. Officieel startte het industrialisatiebeleid van de rijksoverheid in 1949, met het uitbrengen van de eerste van een reeks industrialisatienota's. Het beleid was voorwaardenscheppend en bestond niet, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk, uit technocratische meerjarenplannen. In Nederland werden stimuleringsgebieden aangewezen en werd regionale spreiding bevorderd om zwakke regio's te stimuleren. Als zwakke regio's golden met name Zeeland, Brabant, de Kop van Noord-Holland en de provincies Friesland, Groningen en Drenthe.

Architectuur

Kenmerkend voor de Wederopbouwperiode is dat fabrieksgebouwen met meer bouwlagen (verdiepingsbouw) in tegenstelling tot de vooroorlogse jaren nauwelijks meer wordt toegepast, met uitzondering van bedrijfsverzamelgebouwen. Door de toename van beschikbare grond voor industrialisatie, spreidingsbeleid, het werven van industrie uit woongebieden en de oprichting van nieuwe bedrijventerreinen met een lage vierkante meterprijs werd bijna uitsluitend het éénlagige fabrieksgebouw toegepast. Specialisatie en schaalvergroting zijn ook kenmerkend voor deze periode. Hierbij kan gedacht worden aan het havengebied van Rotterdam en het DSM-complex bij Geleen in Limburg.

Bij de bouw van fabrieken werd vaak al rekening gehouden met uitbreidingen door fabriekshallen te ontwerpen die zonder het productieproces te verstoren uit te breiden waren. Dit werd o.a. bereikt door de toepassing van demontabele glazen achterwanden. Nieuwe ontwikkelingen zoals TL-verlichting en airconditioning bevorderden de bouw van doosachtige productiehallen. Dergelijke typen gebouwen pasten in de tijdsgeest van de Wederopbouw om sobere, maar doelmatige gebouwen te realiseren.

De architectuur van naoorlogse fabrieksgebouwen wordt gekenmerkt door een heldere, vaak modernistische vormtaal, zowel in plattegrond als in opstanden, de keuze voor materialen als beton voor de constructie, baksteen of plaatmateriaal voor de gevels en glas in houten of stalen kozijnen. Daken zijn ofwel van glas en staal, van hout of van beton, waarbij het schaaldak het meest typerend is voor de periode van de Wederopbouw.

De toepassing van traditionele materialen, ornamentiek en sierelementen, raakt halverwege de jaren vijftig steeds meer op de achtergrond. Hoewel ook vooraanstaande architecten fabrieksgebouwen ontwierpen werd het grootste deel van de nieuwe fabrieksgebouwen ontworpen door plaatselijke aannemers, ingenieurs en architecten. Het ontwerpen van fabrieksgebouwen bleef vanwege de economische aspecten en de technische eisen vooral het terrein van de ingenieurs.

Traditionele architecten zagen de industrie als een weinig toegankelijk werkterrein omdat hier geen ruimte zou zijn om uitdrukking te geven aan hun artistieke aspiraties. Sommige architectenbureaus specialiseerden zich juist op dit terrein zoals het Nijmeegse bureau v/h J. van Hasselt en De Koning nu bekend onder de naam Royal Haskoning.

Materialen

In tegenstelling tot rijksgebouwen, gemeentelijk instellingen en scholen gold er voor particuliere opdrachtgevers geen verplichting voor het aanbrengen van monumentale kunst. Met de oprichting van de Stichting Kunst & Bedrijf werd een poging gedaan ondernemingen kunstopdrachten te laten geven of kunstaankopen te laten doen. Veel bedrijven gingen over tot het aanbrengen of installeren van een of meerdere kunstwerken. Vooral representatieve ruimten als de hal of entree van het kantoorgedeelte waren een gewilde locatie.

Als gevolg van materiaalschaarste na de oorlog werd geëxperimenteerd met alternatieve constructiemethodes. Zo werd in 1947 de mogelijk onderzocht van het oprichten van een fabrieksgebouw met Romneyspanten. Met het toenemen van de druk om een hoge, goedkope productie te halen, nam ook het experiment in de ontwikkeling van nieuwe bouwwerken toe. Beton werd vanwege de schaarste aan bouwmaterialen het bouwmiddel bij uitstek. Dit materiaal leende zich ook goed voor prefabricage. Een bedrijf dat zich specialiseerde in de geprefabriceerde constructieonderdelen voor overspanningen was de N.V. Spanbeton Maatschappij N.S.M. te Koudekerke. De firma leverde o.a. allerlei elementen voor het bouwskelet geleverd volgens een modulair systeem en bood in de hallenbouw de keuze uit maar liefst 24 verschillende plattegronden en hoogtes.

Een belangrijke ontwikkeling in de industriebouw was de introductie van het enkelvoudige betonnen schaaldak. Deze vinding van de Fransman Freyssinet werd in 1928 gepatenteerd. Het schaaldak bood een aantal voordelen, die in de tijd van materiaalschaarste en vernieuwing van de industrie zeer welkom waren. Door de geringe plaatdikte was er weinig materiaal nodig en kon men, door het geringe gewicht volstaan met relatief lichte fundering. De voorgespannen wapening leverde een grote vrije overspanning op, tot maar liefst 40 meter. Door een minimaal aantal vereiste kolommen bleef er een maximaal vrij indeelbare ruimte over. Twee typen schaaldaken werden veel toegepast het segmentvormige schaaldak en de zaag- of sheddaken. Opmerkelijk is dat veel schaaldaken in de jaren veertig en vijftig werden vervaardigd door de Kon. Ned. Maatschappij voor Havenwerken in Amsterdam dat nagenoeg een monopolypositie bezat op dit gebied.

Ten aanzien van de veel toegepaste prefab houtconstructies neemt de Doetinchemse firma N.V. NEMAHO een bijzondere plaats in. Dit bedrijf specialiseerde zich in het ontwerpen en produceren van gelijmde houten spantenconstructies. Ten behoeve van de industrie werden met name opslagloodsen geleverd.

Karakteristiek voor veel fabrieksgebouwen is de toepassing van stalen ramen. In 1948 werd door de firma De Vries Robbé een nieuw materiaal voor ramen geïntroduceerd: het aluminium kozijn.

1.12.1 Bedrijf en techniek in de gemeente Bronckhorst

Met name de op de naoorlogse bedrijventerreinen in Hengelo en Zelhem gelegen fabrieks- en bedrijfsgebouwen zijn representatief voor de naoorlogse jaren met voornamelijk éénlaags bedrijfsgebouwen. De naoorlogse fabrieksgebouwen worden gekenmerkt door een heldere, vaak modernistische vormtaal. Dit is terug te vinden in de gevelindeling, het materiaalgebruik in de vorm van beton, baksteen en plaatmateriaal en stalen kozijnen. Zeker in de tweede helft van de jaren '50 van de twintigste eeuw worden traditionele materialen, ornamentiek en sierelementen steeds minder toegepast. Voorbeelden te Zelhem zijn onder meer Polyketting aan de Industrieweg 1, het Honicelgebouw aan de Industrieweg 9 en de zuivelfabriek.

Andere veel kleinere, maar daarom niet minder belangrijke, bouwwerken zijn de in het gebied aangetroffen transformatorhuisjes die herinneren aan de elektrificatie van het platteland. De gebouwtjes zijn de laatste voorbeelden van dergelijke bouwwerken die opgetrokken zijn in baksteen en een traditioneel karakter hebben. Niet veel later zouden nog slechts prefab betonnen behuizingen voor trafo's geplaatst worden.

Zuivelfabriek in Zelhem (links). Opvallend is de grote gevelopening voorzien van beton en staal met veel glas. Industriepark 1 te Zelhem (rechts). Voorbeeld een modern functionalistisch bedrijfsgebouw.

Baak, bedrijfsgebouw in Shake Hands trant.

Zelhem, bedrijfsgebouw voormalige Celtona met voor de bouwtijd kenmerkende schaaldaken.

1.13 Infrastructuur

Infrastructurele projecten waren er in Nederland al in de Romeinse tijd. De Romeinse wegen, maar ook de verdedigingsgordel langs de Limes zijn er voorbeelden van. In de Middeleeuwen kwamen er steeds meer en grootschaliger ontginningsprojecten en Nederland werd steeds verder ingericht, inclusief het noodzakelijke waterstaatkundige systeem.

Een belangrijk onderdeel van de infrastructuur vormen de wegen: land- en waterwegen en landwegen. Natuurlijke waterwegen werden altijd al gebruikt door de mens.

Landwegen en kunstmatige waterwegen werden vanaf de Romeinse tijd in Nederland aangelegd. Pas in de 19de eeuw voegden zich ook de spoorwegen daarbij. De omvang van het spoorwegnet bereikte in het begin van de 20ste eeuw zijn grootste omvang, waarna steeds meer lijnen opgeheven werden. Nieuwe spoorlijnen werden er in de Wederopbouwperiode niet aangelegd. Wel moest een aantal verwoeste stations en kunstwerken herbouwd worden.

Het wegennet werd in de loop der eeuwen steeds verder verdicht en belangrijke routes werden aangelegd, bijvoorbeeld als tolweg. Met de opkomst van de automobiel werd het wegennet steeds belangrijker. In de loop van de 20ste werd een fijnmazig wegennet van hoge kwaliteit gerealiseerd. Een belangrijke stap was het Rijkswegenplan van 1927 dat leidde tot de bouw van de eerste autosnelwegen. Na de Tweede Wereldoorlog werd een omvangrijk net van autosnelwegen over het hele land gerealiseerd.

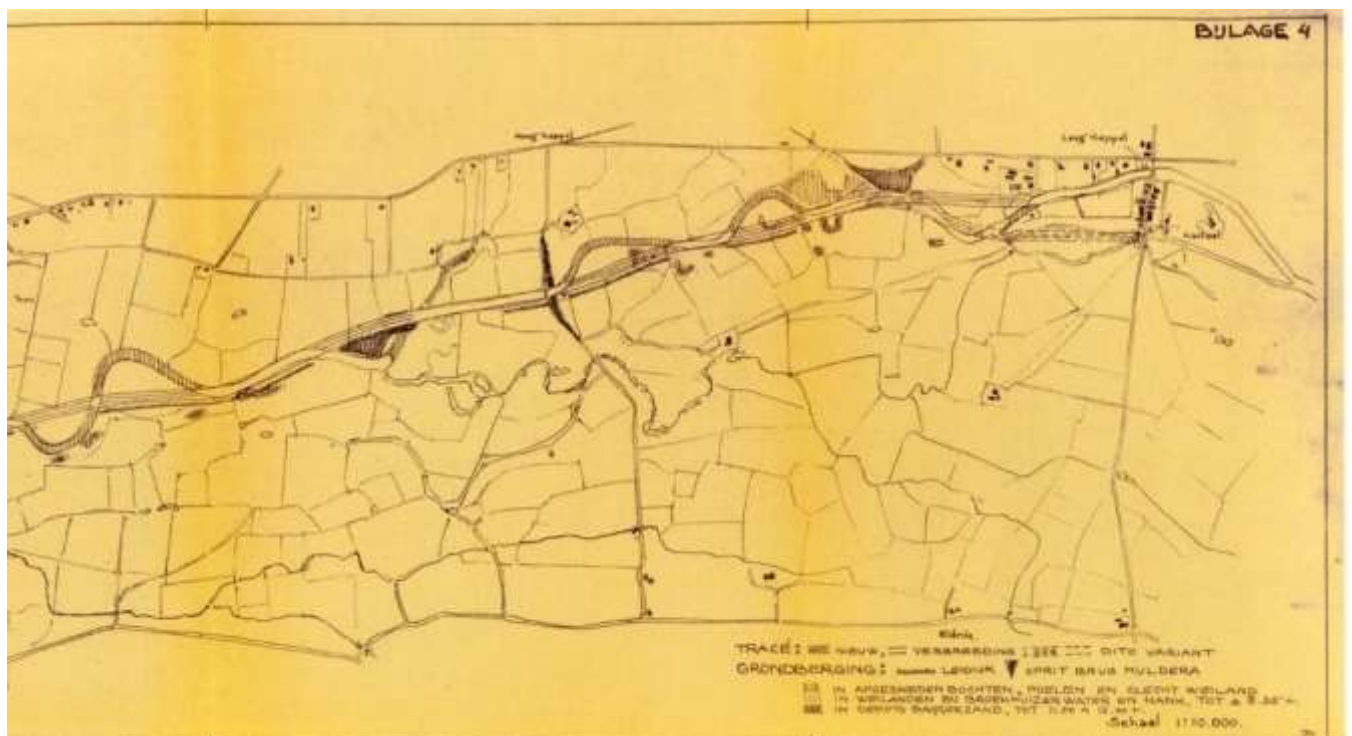
1.13.1 Infrastructuur in Bronckhorst

Bronckhorst lag voor 1800 in een gebied met weinig ontwikkelingsperspectief. Het was vrij geïsoleerd gelegen in een dunbevolkt gebied. Rond het midden van de 19de eeuw waren er twee grote van bestrating voorziene wegen die de provinciesteden met elkaar verbonden; de weg van Doesburg naar Anholt en de weg van Zutphen naar Winterswijk. In de loop van de 19de en 20ste eeuw werden meer wegen geheel of gedeeltelijk verhard. Beslissend voor de ontwikkeling van Bronckhorst was de aanleg van de spoorweg Zutphen-Winterswijk in 1865. Later wordt er ook een verbinden aangelegd tussen Doetinchem en Zelhem met een aansluiting op de lijn Zutphen-Winterswijk bij Ruurlo.

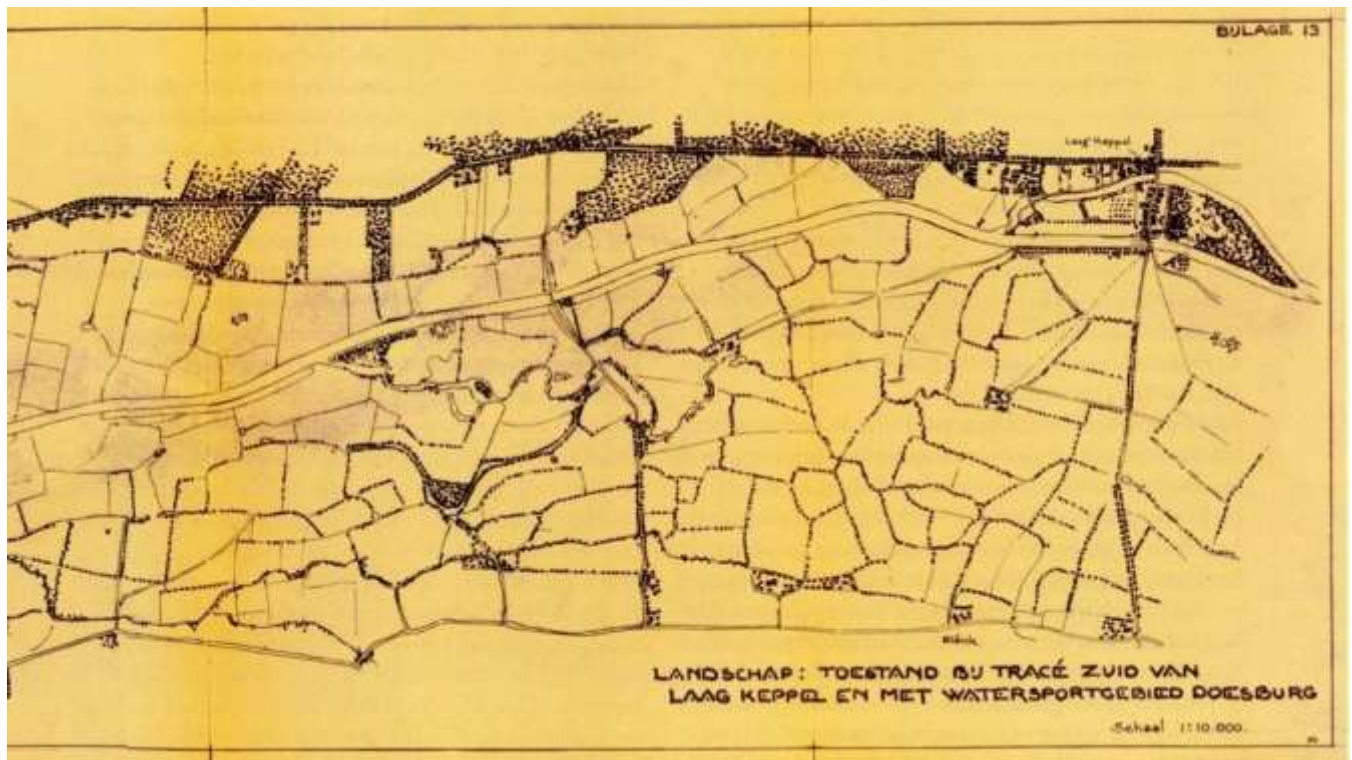
In de eerste jaren na de oorlog waren er nauwelijks wijzigingen aan het wegennet. Bij de kleine uitbreidingsprojecten in de dorpen (zie paragraaf over sociale woningbouw) werden nieuwe straten aangelegd, soms op de plaats van bestaande stegen. Naarmate met de grotere kernen als Vorden, Hengelo en Zelhem groeiden, werden nieuwe ontsluitingswegen belangrijk. Vanaf de late jaren '60 werd het wegennet steeds intensiever gebruikt.

In de Wederopbouwperiode vinden grootschalige ingrepen plaats voor wat betreft de waterhuishouding. Zo worden de lopen van de Oude IJssel, de Grote Beek en de Baakse Beek genormaliseerd. Ten zuiden van het stadje Bronckhorst is in deze jaren in de Grote Beek een bijzonder gemaal gebouwd.

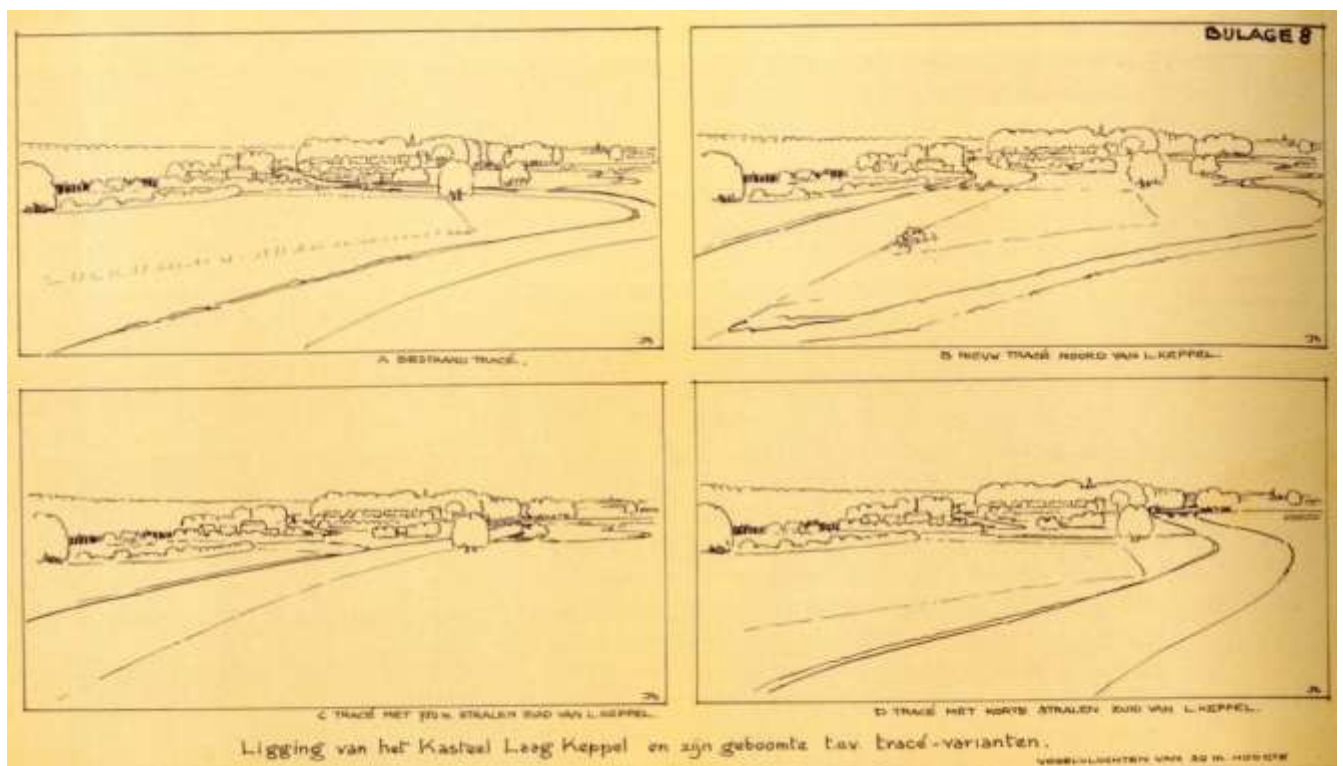
De belangrijkste normalisering is de kanalisatie van de Oude IJssel geweest. In 1938 werd er een kanalisatieplan opgesteld dat door eigendomsproblemen was vastgelopen. In 1940 werd vervolgens de bekende landschapsarchitect prof.dr.ir. J.T.P. Bijhouwer door het Ingenieursbureau Van Hasselt en De Koning betrokken bij de plannen. Bijhouwer hanteerde een integrale en contextuele benadering die niet alleen de nieuwe maat en schaal van de rivier zodanig met het landschap wilde verenigen dat er schoonheid ontstond, maar bepaalde plekken ook een meerwaarde kregen. In haar boek over Bijhouwer noemt Gerrie Andela als aandachtspunten onder meer de ruimtelijke verhouding tussen het aangepaste tracé en de landschappelijke omgeving en de ruimtelijke beleving van het landschap vanaf de rivier. Een belangrijke door Bijhouwer voorgestelde wijziging op het bestaande plan was het voorstel om bij Laag-Keppel de rivier ten zuiden van het rijk beplante kasteleiland te leiden. Het plan van Bijhouwer is van grote invloed geweest op de landschappelijke inrichting van de Oude IJssel en omgeving.

Detail plankaart uit 1940 voor de kanalisering van de Oude IJssel: trace tussen Hoog Keppel en Laag Keppel. De kaart laat de wijzigingen zien zoals voorgesteld door prof.dr.ir. J.P.T. Bijhouwer (bron: Andela, p.210-211).

Detail plankaart uit 1940 voor de kanalisering van de Oude IJssel: trace tussen Hoog Keppel en Laag Keppel. Deze kaart geeft voorkeursvariant van Bijhouwer weer waarbij de rivier het kasteleiland aan de zuidzijde passeert (bron: Andela, p.210-211).

Tracé-varianten van de Oude IJssel bij Laag Keppel (bron: Andela p.213).

1.14 Oorlogsmonumenten

De Wederopbouwperiode is de tijd van het hoopvol vooruitkijken naar de toekomst, maar niet

zonder het recente, pijnlijke verleden te vergeten. Daarom zijn oorlogsmonumenten van wezenlijk belang. De gedenktekenen die uit de periode 1945-1965 bewaard bleven zijn monumenten in de dubbele betekenis van het woord. Om tot bescherming over te gaan dienen ze wel aan de criteria getoetst te worden.

1.14.1 Oorlogsmonumenten in Bronckhorst

In Bronckhorst bevinden zich verschillende oorlogsmonumenten waarvan het uit 1950 daterende oorlogsmonument op de hoek van de Ruurloseweg te Zelhem, de uit 1948 daterende gedenknaald op de hoek van de Monumentenweg en de Hessenweg bij Hoog-Keppel en het uit 1951 afkomstige gedenkmonument aan de Raadhuisstraat in Hengelo de belangrijkste zijn. Het oorlogsmonument in Zelhem is van de hand van de beeldhouwster Bé Thoden van Velzen en uitgevoerd Euville kalksteen. Niet alleen de Zelhemse oorlogsslachtoffers worden hier herdacht doch ook elf geallieerde militairen die in de omgeving van Zelhem zijn gesneuveld. De gedenknaald bij Hoog-Keppel is een ontwerp van Pieter Starreveld (1911-1989). De gebeeldhouwde vlam die het monument bekroont symboliseert het verzet. Het geglazuurde gedenkmonument in Hengelo is in 1951 vervaardigd door de bekende beeldhouwer Peter Roovers (1902-1993). In de voet van het gedenkteken is een loden koker aangebracht met een perkamenten lijst met de namen van de 56 slachtoffers, waarvan 35 joodse slachtoffers, uit de voormalige gemeente Hengelo.

Oorlogsmonument (1950) van de beeldhouwster Bé Thoden van Velzen in Zelhem (links) en het in 1948 onthulde oorlogsmonument bij Hoog-Keppel (rechts) naar ontwerp van Pieter Starreveld (1948) (bron: www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten)

Herdenkingsmonument in Hengelo.

2 Tabel quickscan-inventarisatie en waardering

De inventarisatieresultaten zijn geordend op bouwtype en vervolgens op plaats, straat en huisnummer.

Adres	Type bouwwerk	Ontwerp - Bouwjaar	Waardebepaling en bijzonderheden
WONINGWETWONINGEN			
't Hof 14-16 te Bronckhorst 	Woningwetwoningen	Ca.1946-1948	Voor de vroeg-naoorlogse woningbouw kenmerkende dubbele arbeiderswoning in de stijl van de Delftse School. gebouwde, dubbele woningwetwoningen. Voor de kern Bronckhorst van belang als representatief en belangrijk voorbeeld van woningwetwoningen uit de periode 1945-1950. Categorie A+
Tekink (even zijde) te Hengelo Ansichtkaart (www.postcardsfrom.nl).			In het dorp Hengelo , ten oosten van de Spalstraat, gelegen woningwetwoningen uit de vijftiger jaren van de twintigste eeuw wanneer vanwege de stagnerende woningbouwproductie steeds meer woningen worden gebouwd met toepassing van prefab onderdelen en systeembouw. Het complex is voor Hengelo van belang als representatief en belangrijk voorbeeld van deze ontwikkelingen. Het complex valt op door de eenlaags ondiepe aanbouwen aan weerszijden van de bouwblokken. Categorie A/A+

<p>Prins Bernhardlaan te Hengelo</p> 	Woningwetwoningen	Ca.1948-1950	<p>Beeldbepalend aan de rand van het dorp Hengelo gelegen, in de stijl van de Delftse School gebouwde, dubbele woningwetwoningen. Het complex is voor Hengelo van belang als representatief en belangrijk voorbeeld van woningwetwoningen uit de periode 1945-1950.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Ruurloseweg 53,55,57,59 te Hengelo</p> 	Woningwetwoningen	Ca.1948-1950	<p>Aan de Ruurloseweg gelegen ruime dubbele woonhuizen. Het complex is voor Hengelo van belang als representatief en belangrijk voorbeeld van sobere doch zorgvuldig gedetailleerde woningen voor grote gezinnen uit de periode 1946-1950.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Russerweg 10 te Toldijk</p> 	Woningwetwoningen	Ca.1946-1950	<p>Woningwetwoningen uit de vijftiger jaren van de twintigste eeuw wanneer vanwege de stagnerende woningbouwproductie steeds meer woningen worden gebouwd met toepassing van prefab onderdelen en systeembouw. In Gelderland is o.a. het in Wijchen ontwikkelde PeGe-systeem toegepast waarvan de woningen mogelijk een voorbeeld zijn.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Berend van Hackfortstraat even te Vorden</p> 	Woningwetwoningen	Ca.1948-1950	<p>Dubbele woningwetwoning. Karakteristiek voorbeeld van woningwetwoningen uit de periode 1946-1950.</p> <p>Categorie B</p>

<p>Het Hoge 43,45 te Vorden</p> 	<p>Woningwetwoningen</p>	<p>Ca.1946-1950</p>	<p>Voor Vorden van belang als representatief en belangrijk voorbeeld van vroeg-naoorlogse woningwetwoningen uit de periode 1946-1950.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Oranjebuurt te Zelhem</p> <p>Woningen Prinses Beatrixstraat nu en in 1957 met inmiddels niet meer aanwezige kenmerkende raamindelingen en voordeuren (Bouw 1957, p.198)</p>	<p>Woningwetwoningen</p>	<p>1946-1948</p>	<p>De Oranjebuurt in Zelhem is de eerste grote planmatige dorpsuitbreiding van Zelhem. De wijk heeft een tuindorpachtig karakter en is ruim opgezet. De ontwerpen zijn o.a. van de hand van de Arnhemse architect G. Hamerpagt en de gemeentearchitect K. Zweering.</p> <p>De verschillende typen woningen vallen op door de toepassing van hoogwaardige ambachtelijke bouwmaterialen conform de opvattingen van de Delftse School. Bij dergelijke woningen hoorden vaak schuurtjes voor kleinvee en ruime (moes)tuinen zodat de bewoners in zekere mate zelfvoorzienend konden zijn. Zoals alle woningwetwoningen zijn ook deze woningen gerenoveerd waarbij de karakteristieke raamindelingen en kenmerkende voordeuren verloren zijn gegaan. Deze zijn echter eenvoudig weer te herstellen. De woningen zijn onderdeel van een uitvoerig artikel in het vaktijdschrift <i>Bouw</i> dat in 1957 werd gepubliceerd in het kader van een onderzoek naar de woonstijl en woonwensen op het platteland door de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. De woningen bezitten een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en historische waarden.</p> <p>Literatuur: <i>Onderzoek naar de woonstijl en woonwensen in een plattelandsgemeente - Zelhem</i>, Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, Den Haag 1956. <i>Bouw</i> 1957, p.198-201. Categorie A+</p>

MIDDENSTANDSWONINGEN VILLA'S LANDHUIZEN EN BUNGALOWS

Zomerweg 17 te Achter Drempt	Woonhuis	Ca.1948-1952	Sober traditionalistisch woonhuis met kenmerken van de Delftse School. Categorie A/B
			
Hengelo		Ca.1950-1955	Vrijstaande woonhuis met kenmerken van de Shake Hands trant. Categorie A
			
Wilhelminalaan 24 te Vorden		Ca.1948-1952	Markante vrij gaaf bewaarde villa. De architectuur is traditionalistisch doch in een meer abstracte vorm zoals onder meer is toegepast door de bekende architecten als F.A. Eschauzier. Categorie A+
			
Halseweg 21 te Halle-Nijman	Bungalow	Ca.1955-1960	Sobere moderne villa aan de rand van het buurtschap Halle-Nijman. Een van de weinige voorbeelden van een dergelijk woonhuis in het landelijk gebied. De gemeente Bronckhorst kent een relatief klein aantal bungalows. Categorie A
			

<p>Hofstraat 7 te Hengelo</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Traditionalistische dubbele middenstandswoning met kenmerken van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Westerstraat 112 te Hengelo</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1955-1960</p>	<p>Een van de beste voorbeelden van een moderne bungalow in Hengelo. De bungalow is een voor de wederopbouwperiode nieuw type woning waarvan de oorsprong in de Verenigde Staten is gelegen.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Slotemaker de Bruinestraat 15 te Hengelo</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Vrijstaand woonhuis met invloeden van de Delftse School. De kleurstelling is kenmerkend voor veel villa's en bungalows in de wederopbouwperiode. Door de toepassing van wit geschilderde gevels kreeg traditionalistische architectuur een meer modern karakter. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Slotemaker de Bruinestraat / Abraham Kuypersstraat / De Savornin Lohmanstraat te Hengelo</p> 	<p>Woonhuizen</p>	<p>Ca.1955-1960</p>	<p>Ensemble vrij gaaf bewaarde bungalows. Belangrijkste voorbeeld van een als wijkje opgezette reeks van dit nieuwe bouwtype. Een nagenoeg identieke buurt is in Zelhem gerealiseerd.</p> <p>Categorie A+</p>

A.G. Noyweg ? te Hoog Keppel	Woonhuis	Ca.1950-1955	<p>Relatief gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een kleine traditionalistische bungalow.</p> <p>Categorie A</p>
			
Burgemeester Vrijandweg 4-6 te Hoog Keppel	Woonhuis	Ca.1950	<p>Deze zorgvuldig gedetailleerde traditionalistische villa vertoont invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A+</p>
			
Hessenweg 7 te Hoog Keppel	Woonhuis	Ca.1955	<p>Sobere doch opvallend vormgegeven bungalow met L-vormige plattegrond. Goed voorbeeld van dit voor de wederopbouwperiode nieuwe bouwtype. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde uitbreidingswijk met villabebouwing in Hoog-Keppel.</p> <p>Categorie A+</p>
			
Monumentenweg 26 te Hoog Keppel	Woonhuis	Ca.1955	<p>Eenvoudige in traditionele trant gebouwde bungalow. Karakteristiek onderdeel van na de oorlog gerealiseerde villabebouwing in Hoog-Keppel.</p> <p>Categorie A</p>
			

<p>Bakkerstraat 1 te Hummelo</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Villa met invloeden van de Delftse School. De kleurstelling van de deels wit geschilderde is kenmerkend voor veel villa's en bungalows in de wederopbouwperiode. Door de toepassing van wit geschilderde gevels kreeg traditionalistische architectuur een meer modern karakter. Belangrijk voorbeeld van een dergelijk woonhuis in Hummelo.</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>Keppelseweg ? te Hummelo</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Villa met invloeden van de Delftse School. De kleurstelling is kenmerkend voor veel villa's en bungalows in de wederopbouwperiode. Door de toepassing van wit geschilderde gevels kreeg traditionalistische architectuur een meer modern karakter.</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>Pastoor Thuisstraat 15A te Keijenburg</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Sobere villa met invloeden van de Delftse School. Belangrijkste voorbeeld van een voornaam naoorlogs woonhuis in de kern Keijenburg</p> <p>Categorie A</p>
<p>Poelsweg 31-33 te Keijenburg</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Dubbel woonhuis met invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>

<p>St. Janstraat 7 te Keijenburg</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Villa met invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>
<p>St. Janstraat 30 te Keijenburg</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Eenvoudig vrijstaand woonhuis met invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>St. Jansstraat 53 te Keijenburg</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Woonhuis met bedrijfsruimte in achterhuis met invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>Bernardlaan 4 te Laag Keppel</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Villa met invloeden van de Delftse School. De kleurstelling is kenmerkend voor veel villa's en bungalows in de wederopbouwperiode. Door de toepassing van wit geschilderde gevels kreeg traditionalistische architectuur een meer modern karakter. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A+</p>

<p>Jan de Jagerlaan 1 te Laag Keppel</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Villa/landhuisje met invloeden van de Delftse School, onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Julianalaan 1 te Laag Keppel</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Villa met invloeden van de Delftse School, onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Julianalaan 3 te Laag Keppel</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Villa met invloeden van de Delftse School, onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Julianalaan 5 te Laag Keppel</p> 	Woonhuis	Ca.1955-1960	<p>Vrij gaaf bewaarde bungalow met lessenaarsdaken en vernieuwende plattegrond en opbouw, goed voorbeeld van dit voor de wederopbouwperiode nieuwe bouwtype. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A+</p>

<p>Julianalaan 13 te Laag Keppel</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Vrij gaaf bewaarde villa in Shake-Hands stijl. Goed van een moderne villa uit de wederopbouwperiode. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Laag Keppel</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1955</p>	<p>Villa met invloeden van de Delftse School. De kleurstelling is kenmerkend voor veel villa's en bungalows in de wederopbouwperiode. Door de toepassing van wit geschilderde gevels kreeg traditionalistische architectuur een meer modern karakter. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Varsselseweg 50 te Veldhoek</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Vrij gaaf bewaarde bungalow, goed voorbeeld van dit voor de wederopbouwperiode nieuwe bouwtype.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Veldhoekseweg 8 te Veldhoek</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Sobere villa met invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>

<p>Prunushof 13-15 te Velswijk</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Traditionalistische dubbele middenstandswoning.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Velswijkweg 25 te Velswijk</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Vrij gaaf bewaard vrijstaand woonhuis met invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Veldweg 16-18-20-22 te Voor Drempt</p> 	<p>Dubbele woonhuizen</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Traditionalistische dubbele middenstandswoningen met kenmerken van de Delftse School. Vergelijkbare woningen zijn gerealiseerd in Laag Keppel.</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>Insulindeweg 58-60 te Vorden</p> 	<p>Dubbel woonhuis</p>	<p>Ca.1946-1955</p>	<p>Dubbele middenstandswoningen-woningwetwoningen uit de periode 1946-1955.</p> <p>Categorie A</p>

<p>Onsteinseweg 3-5 te Vorden</p> 	Dubbel woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Traditionalistische dubbele middenstandswoning met kenmerken van de Delftse School.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Vierakkerstraatweg 35 te Wichmond</p> 	Woonhuis	Ca.1950-1955	<p>Opvallende villa met vernieuwende opzet in Shake Hands trant.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Abraham Kuiperstraat 13/15/17/19 De Savornin Lohmanstraat Slotemaker de Bruinestraat te Zelhem</p> 	Woonhuizen	Ca.1955-1960	<p>Vrij gaaf bewaarde bungalows, goed voorbeeld van dit voor de wederopbouwperiode nieuwe bouwtype. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde uitbreidingswijk in Zelhem. Een nagenoeg identiek ensemble (zelfs voor wat betreft de straatnamen, is gebouwd in Hengelo</p> <p>Categorie A+</p>

<p>De Savorin Lomanstraat 1 te Zelhem</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1955	<p>Vrijstaand woonhuis met invloeden van de Delftse School. De kleurstelling is kenmerkend voor veel villa's en bungalows in de wederopbouwperiode. Door de toepassing van wit geschilderde gevels kreeg traditionalistische architectuur een meer modern karakter. Onderdeel van een na de oorlog gerealiseerde villawijk in Laag-Keppel.</p> <p>Categorie B</p>
<p>De Savornin Lomanstraat 29 te Zelhem</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1955	<p>Traditionalistisch vrijstaand woonhuis</p> <p>Categorie A</p>
<p>Orchideestraat te Zelhem</p> 	Bungalow	Ca.1955-1960	<p>Bungalow, goed voorbeeld van dit voor de wederopbouwperiode nieuwe bouwtype.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Prinses Irenestraat 14 te Zelhem</p> 	Woonhuis	Ca. 1950	<p>Vrij gaaf bewaard traditionalistisch vrijstaand woonhuis met invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A+</p>

<p>Smidsstraat 14 te Zelhem</p> 	Woonhuis	C. 1950	<p>De Smidsstraat onderging in de naoorlogse jaren een ingrijpende transformatie waarbij een groot deel van de bebouwing werd vernieuwd. Naast diverse winkelpanden werden ook woonhuizen gebouwd waaronder het onderhavige vrijgelegen pand dat een goed voorbeeld vormt van een woonhuis invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Smidsstraat 18 te Zelhem</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>De Smidsstraat onderging in de naoorlogse jaren een ingrijpende transformatie waarbij een groot deel van de bebouwing werd vernieuwd. Naast diverse winkelpanden werden ook woonhuizen gebouwd waaronder het onderhavige pand dat een goed voorbeeld vormt van een woonhuis invloeden van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Zuivelweg 9-11 te Zelhem</p> 	Woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Traditionalistische dubbele middenstandswoningen met kenmerken van de Delftse School.</p> <p>Categorie A</p>
WINKELCENTRA EN WINKEL-WOONHUIZEN			
<p>Dorpsstraat 91 te Halle</p> 	Winkel-woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Een van de best bewaarde voorbeelden van een winkelwoonhuis uit de wederopbouwjaren in de kern Halle.</p> <p>Categorie A/A+</p>

<p>Doetinchemseweg 2-14 te Zelhem</p> 	Winkel-woonhuizen	Ca.1965	<p>Voor Zelhem voor de bouwtijd nieuw fenomeen: het winkelcentrum met appartementen. De grote etalages en de modernistische architectuur waren in die jaren bij uitstek een voorbeeld van de ontwikkeling die Zelhem had doorgemaakt van een agrarisch dorp tot een gemeenschap waarin het merendeel van de bevolking niet meer werkzaam was in de agrarische sector.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Markt 12 te Zelhem</p> 	Winkel-woonhuizen	Ca. 1949	<p>De bakkerij Eggink werd na zware oorlogsschade aanzienlijk groter herbouwd. Het nieuwe pand bevatte twee woningen en een bakkerij. Het pand is een van de weinige panden aan de Markt die herinnert aan het wederopbouwplan. De oostwand van de Markt vormt samen met de kerk een belangrijk onderdeel van het na WOII herbouwde hart van Zelhem.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Ruurloseweg 2 te Zelhem</p> 	Winkel-woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Op de hoek van de Ruurloseweg en de Burgemeester Rijpmastraat gelegen winkel-woonhuis. Gerealiseerd in het kader van het wederopbouwplan van Zelhem.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Smidstraat 7-9 te Zelhem</p> 	Winkels-woonhuis	Ca.1948-1950	<p>Karakteristiek winkelwoonhuis met opvallende entree.</p> <p>Categorie A/B</p>

SCHOLEN

<p>Zomerweg St. Willibrordusschool te Achter Dremp</p> 	Lagere school	Ca.1948-1955	<p>Veel scholen uit de wederopbouwperiode zijn inmiddels verdwenen. De jaren vijftig en zestig van de vorige waren bloeiperiode voor wat betreft de scholenbouw. In Bronckhorst zijn nog enkele relevante schoolgebouwen bewaard gebleven. Het betreft merendeels Lagere scholen.</p> <p style="text-align: right;">Categorie A+</p>
<p>Halle Nijmanweg te Halle Nijman</p> 	Lagere school	Ca.1948-1955	<p>Veel scholen uit de wederopbouwperiode zijn inmiddels verdwenen. De jaren vijftig en zestig van de vorige waren bloeiperiode voor wat betreft de scholenbouw. In Bronckhorst zijn nog enkele relevante schoolgebouwen bewaard gebleven. Het betreft merendeels Lagere scholen.</p> <p style="text-align: right;">Categorie A+</p>
<p>Dwarsstraatschool De Leer te Hengelo</p> 	School	Ca.1960	<p>Veel scholen uit de wederopbouwperiode zijn inmiddels verdwenen. De jaren vijftig en zestig van de vorige waren bloeiperiode voor wat betreft de scholenbouw. In Bronckhorst zijn nog enkele relevante schoolgebouwen bewaard gebleven. Het betreft merendeels Lagere scholen. Sommige, zoals deze school, zijn voorzien van wandkunst.</p> <p style="text-align: right;">Categorie A+</p>
<p>Schoolstraat Pierssonschool te Hengelo</p> 	Lagere school	Ca.1955	<p>Veel scholen uit de wederopbouwperiode zijn inmiddels verdwenen. De jaren vijftig en zestig van de vorige waren bloeiperiode voor wat betreft de scholenbouw. In Bronckhorst zijn nog enkele relevante schoolgebouwen bewaard gebleven. Het betreft merendeels Lagere scholen.</p> <p style="text-align: right;">Categorie A+</p>

<p>Kerkstraat 85 te Voor Drempt</p> 	<p>Woonhuis</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Onderwijzerswoning behorende bij de onderstaande school.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Kerkstraat (Gildeschool) te Voor Drempt</p> 	<p>Lagere school</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Veel scholen uit de wederopbouwperiode zijn inmiddels verdwenen. De jaren vijftig en zestig van de vorige waren bloeiperiode voor wat betreft de scholenbouw. In Bronckhorst zijn nog slechts enkele relevante schoolgebouwen bewaard gebleven.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Het Hoge 41 te Vorden</p> 	<p>Lagere school</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Veel scholen uit de wederopbouwperiode zijn inmiddels verdwenen. De jaren vijftig en zestig van de vorige waren bloeiperiode voor wat betreft de scholenbouw. In Bronckhorst zijn nog slechts enkele relevante schoolgebouwen bewaard gebleven. Het betreft merendeels Lagere scholen zoals de school aan het Hoge.</p> <p>Categorie A+</p>

KERKEN

Spalstraat 38 te Hengelo

RK pastorie

1958

Pastorie van de naastgelegen uit 1842 daterende RK Willibrorduskerk. De in 1958 gebouwde pastorie vervangt voor wat betreft de functie de oorspronkelijke nog bestaande pastorie uit 1842. De 19de eeuwse kerk en pastorie zijn van rijkswege beschermd.

Categorie A/A+

Het Jebbink 8 RK Christus Koningkerk te Vorden

RK kerk

1964
H.H.J.
Starmans en
H.J. Teeken

RK kerk met vrijstaande klokkentoren gerealiseerd in 1964 naar ontwerp van de architecten H.H.J. Starmans (1929-1962) en H.J. Teeken (mogelijk verbonden aan het, vooral vanwege ontwerpen voor kerkgebouwen, bekende architectenbureau ir. P.H.A. Starmans te Utrecht). Belangrijkste voorbeeld van een moderne RK kerk uit de zestiger jaren van de vorige eeuw in de gemeente Bronckhorst.

Categorie A+

Kerkplein bij 2 te Zelhem

Catechisatiege-
bouw het
"Leerhuijs"

Ca.1949-1951
W. Huistra te
Hengelo (Ov)

Bij de Lambertuskerk behorend catechisatielokaal, genaamd het Leerhuys, gebouwd ten tijde van de restauratie van de kerk ca. 1949-1950 naar ontwerp van architect W. Huistra. Het gebouwtje is een goed voorbeeld van de stijl van de Delftse School. Karakteristiek is het ambachtelijk materiaalgebruik en de toepassing van tuitgevels. De restauratie en herbouw van de Lambertuskerk is een belangrijk onderdeel van de geschiedenis van het dorp Zelhem in relatie tot schade als gevolg van de Tweede Wereldoorlog.

Categorie A+

NH kerk in 1962 (bron: www. reliwiki.nl).

OVERIGE MAATSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN

<p>Hoek Dorpstraat / Abbinkstraat Halle</p> 	<p>Groene Kruisgebouw</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Een van de weinige bewaard gebleven Kruisgebouwen in de gemeente Bronckhorst. Als zodanig heeft het gebouw een hoge zeldzaamheidswaarde. Hoge typologische en sociaalhistorische waarde.</p>
<p>Panhuysbrink 1, Hoog-Keppel</p> 	<p>Voormalig raadhuis</p>	<p>1961-1963 A. Warnaar</p>	<p>Voormalig raadhuis met conciërgewoning van de gemeente Hummelo en Keppel naar ontwerp van architect Aart Warnaar (1905-1969) uit Warnsveld. Laat voorbeeld van een traditionalistisch ontwerp met referenties aan de Delftse School, passend bij de belangrijke historische locatie naast de kerk. In de jaren tussen 1973 en 1992 is het complex vijf keer verbouwd. Belangrijkste voorbeeld van een tijdens de wederopbouwperiode gerealiseerd raadhuis in de gemeente Bronckhorst.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Burgemeester Rijpmastraat bij 5 Zelhem</p> <p>www.oudzelhem.nl</p>	<p>Voormalige Brandweerkazerne</p>	<p>Ca.1950</p>	<p>Eenvoudig doch voor de vroeg naoorlogse jaren kenmerkend gebouw voor de brandweer. Het pand is een van de belangrijkste voorbeelden van een dergelijk bouwwerk uit het midden van de twintigste eeuw in Bronckhorst.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Doetinchemseweg 19-23, Zelhem</p> <p>www.oud-zelhem.nl (foto: H. Jonas 2004)</p>	<p>Voormalig politiebureau</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Voormalig politiebureau van Zelhem. Het pand is een zeldzaam voorbeeld van een dergelijk bouwwerk uit het midden van de twintigste eeuw in Bronckhorst.</p> <p>Categorie A+</p>

BOERDERIJEN

<p>Baak</p> 	<p>Boerderijcomplex</p>	<p>Ca.1948-1955</p>	<p>In het buitengebied van Halle gelegen boerderijcomplex dat kenmerkend is voor de boerderijbouw vanaf de jaren '50 waarin wonen en werken niet meer onder één dak plaatsvindt en de zogenaamde gelede boerderij steeds meer gangbaar wordt. Het complex heeft op onderdelen wijzigingen ondergaan.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Baak</p> 	<p>Boerderijcomplex</p>	<p>Ca.1948-1955</p>	<p>In het buitengebied van Halle gelegen boerderijcomplex dat kenmerkend is voor de boerderijbouw vanaf de jaren '50 waarin wonen en werken niet meer onder één dak plaatsvindt en de zogenaamde gelede boerderij steeds meer gangbaar wordt. Het complex heeft op onderdelen wijzigingen ondergaan.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Zutphen-Emmerikseweg te Baak</p> 	<p>Bedrijfsgebouw / schuur</p>	<p>Ca.1948-1955</p>	<p>Vrij gaaf voorbeeld van een aan het platteland gelieerd kleinschalig bedrijfsgebouw.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Sletterinkdijk 1 Dunsborg</p> 	<p>Schuur</p>	<p>Ca.1946-1950</p>	<p>Op het erf van dit ten zuiden van Hengelo in de buurtschap Dunsborg gelegen boerderijcomplex bevindt zich deze inmiddels zeldzame nissenhut of Romneyloods. Deze werden na de oorlog als De nissenhut heeft een hoge architectuurhistorische, stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarden.</p> <p>Categorie A</p>

<p>Aaltenseweg 34 te Halle</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1950-1955	<p>In het buitengebied van Halle gelegen boerderijcomplex dat kenmerkend is voor de boerderijbouw vanaf de jaren '50 waarin wonen en werken niet meer onder één dak plaatsvindt en de zogenaamde gelede boerderij steeds meer gangbaar wordt. Het complex heeft op onderdelen wijzigingen ondergaan.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Burg. Vrijlandweg 35 te Hoog Keppel</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1950-1955	<p>In het buitengebied van Hoog Keppel gelegen boerderijcomplex dat kenmerkend is voor de boerderijbouw vanaf de jaren '50 waarin wonen en werken niet meer onder één dak plaatsvindt en de zogenaamde gelede boerderij steeds meer gangbaar wordt. Het complex heeft op onderdelen wijzigingen ondergaan.</p> <p>Categorie B</p>
<p>Kipstraat 1 te Hummelo</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1948-1950	<p>In het buitengebied van Hummelo gelegen boerderijcomplex. Het betreft mogelijk een ouder complex.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Wehlsedijk 2 te Laag Keppel</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1948-1950	<p>Op de hoek van de Eldrikseweg en de Wehlsedijk gelegen in 1953 gerealiseerd traditionalistisch boerderijcomplex Enghuizen. Het L-vormige complex is een van de belangrijkste voorbeelden van een in deze trant gebouwde boerderij uit de wederopbouwjaren in de gemeente Bronckhorst. De schuur valt op door de forse zolderluiken.</p> <p>Categorie A+</p>

<p>Covikseweg 8 te Toldijk</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1948-1950	<p>In het buitengebied van Toldijk gelegen traditionalistisch boerderijcomplex dat kenmerkend is waar wonen en werken nog onder één dak plaatsvinden Het complex heeft op onderdelen wijzigingen ondergaan.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Hoogstraat 27 te Toldijk</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1941	<p>Fraai en vrij gaaf bewaard voorbeeld van een in de stijl van de Delftse School ontworpen boerderijcomplex.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Kruisbrinkseweg 18 te Toldijk</p> 	Boerderij	Ca.1948-1950	<p>Tot woonhuis verbouwd op een voor de late jaren '40 en de jaren '50 kenmerkende L-vormige plattegrond opgetrokken traditionalistisch boerderijcomplex.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Adres onbekend</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1948-1950	<p>Redelijk gaaf bewaard voorbeeld van een in de stijl van de Delftse School ontworpen boerderijcomplex.</p> <p>Categorie A</p>

<p>Sarinkdijk 4 te Varsseel</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1948-1950	<p>Aan de rand van het buurtschap gelegen ca. 1950-1955 gerealiseerd traditionalistisch boerderijcomplex. De boerderij is een voor de streek nieuw type gebaseerd op de voor de Noordoostpolder ontwikkelde boerderijen. Het complex is een van de belangrijkste voorbeelden van een in deze trant gebouwde vroeg naoorlogse boerderij in de gemeente Bronckhorst.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Roessinkweg 53 te Velswijk</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1948-1950	<p>In het buitengebied bij Velswijk gelegen goed voorbeeld van een boerderijcomplex waarvan het voorhuis is vernieuwd of voor een ouder achterhuis of boerderij is gebouwd .</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Broekweg 2 te Wichmond</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1948-1950	<p>Boerderijcomplex met typologisch relevante schuur. De schuur valt op door de forse zolderluiken.</p> <p>Categorie A+</p>
<p>Enkweg 2-4 te Winkelshoek (Zelhem)</p> 	Boerderijcomplex	Ca.1950-1955	<p>Vrij gaaf bewaard gebleven boerderijcomplex in het buurtschap Winkelshoek.</p> <p>Categorie A/A+</p>

BEDRIJF EN TECHNIEK

<p>Zutphense-Emmerikseweg te Baak</p> 	<p>Bedrijfshal</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Bedrijfshal in Shake Hands trant.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Halseweg 59-59a te Halle</p> 	<p>Landbouwcoöperatie</p>	<p>Ca.1950-1955</p>	<p>Voormalig gebouwen van de Coöperatieve Landbouwvereniging. Het net buiten de kern van Halle gelegen complex is een belangrijk onderdeel van de agrarische geschiedenis van Halle. De gebouwen zijn inmiddels verbouwd doch zijn in hoofdvorm nog goed herkenbaar.</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Kruisbergseweg 35 te Hengelo</p> 		<p>Ca.1950-1960</p>	<p>Eenvoudig bedrijfscomplex aan de Kruisbergseweg te Hengelo</p> <p>Categorie A/B</p>
<p>Kruisbergseweg 30 te Velswijk</p> 	<p>Garagebedrijf</p>	<p>Ca.1950-1960</p>	<p>Garage behorende bij de iets noordelijke aan de weg gelegen garagebedrijf Suselbeek.</p> <p>Categorie A/B</p>

<p>Enkweg 17 te Vorden</p> 	<p>Fabriekscomplex</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Vrij gaaf bewaard gebleven markant fabriekscomplex in Shake-Hands trant.</p> <p>Categorie A</p>
<p>Brinkweg 38 te Zelhem</p> <p>Luchtfoto 1972 (bron: www.oudzelhem.nl).</p> <p>Foto 1972 (bron: www.oudzelhem.nl).</p> 	<p>Papierfabriek Celtona-Nefa NV</p>	<p>Ca.1950-1960</p>	<p>Voormalige Celtona papierfabriek gelegen op het na WO II aangelegde industrieterrein Het Blek aan de zuidzijde van Zelhem. Het forse complex valt onder meer op door de toepassing van de schaaldaken. Eenlaags bedrijfsgebouwen met dergelijke daken werden na de oorlog voor het eerste op groet schaal toegepast. Het onderhavige complex is het best bewaarde en typologisch meest waardevolle voorbeeld in de gemeente Bronckhorst. De Celtona-Nefa NV werd in 1960 gesticht door moederbedrijf Vroomen Papierfabriek Doetinchem NV. Het bedrijf groeide dusdanig snel dat besloten werd voor de verwerkingsafdeling een nieuwe fabriek te bouwen in Zelhem. De productie omvatte allerlei papierwaren voor hygiënische en huishoudelijke doeleinden, de meeste behorende tot de zogenaamde wegwerpartikelen.</p> <p>Categorie A+</p>

Brinkweg 23 te Zelhem

Logo zuivelfabriek Erica (bron: www.oudzelhem.nl).

Luchtfoto 1952 (bron: www.oudzelhem.nl).

De melkpoederfabriek (bron: www.oudzelhem.nl).

Melkpoederfabriek (oorspr. onderdeel zuivelfabriek Erica nu Royal VIV Buisman)

1951 - 1952
G. Feenstra

Dit complex is het belangrijkste voorbeeld van een zuivelfabriek in de gemeente Bronckhorst. De opkomst van de industriële productie van zuivel is kenmerkend voor de eerste helft van de twintigste eeuw. De fabriek werd opgericht in 1902 en groeide snel in omvang.

In de wederopbouwjaren werd naar ontwerp van de bekende Arnhemse architect G. Feenstra (1890-1985) een melkpoederfabriek gebouwd. Feenstra was gespecialiseerd in de bouw van zuivelfabrieken. Deze staan vooral in het oosten en noorden van ons land.

Categorie A/A+

Categorie A/A+

<p>Industriepark 1 te Zelhem</p> 	<p>Transportsystemenfabriek</p>	<p>Ca. 1960</p>	<p>Het fabrieksgebouw van Polyketting is een voor de gemeente Bronckhorst vroeg voorbeeld van een in functionalistische stijl gebouwd fabriekscomplex. In de loop der jaren het gebouw wijzigingen ondergaan waaronder het aanpassen van de kleurstelling</p> <p>Categorie A/A+</p>
<p>Industriepark 14 te Zelhem</p> <p>(bron: Google Maps).</p>	<p>Nienhuis Montessori Leermiddelenhuis</p>	<p>1964-1965</p>	<p>Nienhuis Montessori B.V. is al 70 jaar lang 's werelds grootste producent/leverancier van het totale pakket hoogwaardige materialen voor het Montessori onderwijs. Het complex is een goed voorbeeld van in een functionalistische stijl opgetrokken fabriek met kantoorgebouw. In de loop der jaren heeft het complexe wijzigingen ondergaan waaronder een aanpassing van de kleurstelling</p> <p>Categorie A/A+</p>
			

INFRASTRUCTUUR EN NUTSVOORZIENINGEN

<p>Diverse locaties</p> 	<p>Transformatorhuisjes</p>	<p>Ca.1950 Ir. G.A. van Straaten?/ H.J. Fels?</p>	<p>Traditionalistisch vormgegeven, in ambachtelijke materialen opgetrokken, gebouwtjes daterend uit de nadagen van een tijdvak waarin de PGEM gerenommeerde architecten aantrok voor haar expressieve gebouwen. Het is niet duidelijk welke architect de huisjes in Bronckhorst heeft ontworpen. Nader onderzoek al dit moeten uitwijzen. In het midden van de jaren '60 werd nog slechts volstaan met kleinere prefab betonnen huisjes. De trafo's in Bronckhorst zijn cultuurhistorisch bijzonder waardevol als herinnering aan de elektrificatie van het platteland.</p> <p>Categorie A/A+</p>
---	-----------------------------	---	---

<p>Transformatorhuisje</p>	<p>Transformatorhuisje</p>	<p>Ca.1950 Ir. G.A. van Straaten?/ H.J. Fels?</p>	
			
			
			
			

<p>Jonker Emielweg zn te Hoog Keppel</p> 	<p>Kanaliserie Oude IJssel / ophaalbruggen</p>	<p>Ca.1948-1950</p>	<p>Bruggen behorende bij de kanalisatieplannen voor de Oude IJssel van Bijhouwer. De kanalisatie heeft als ingreep ook een hoge cultuurhistorische waarde</p>
<p>Dorpsstraat Wehlsedijk zn te Laag Keppel</p> 			<p>Categorie A+</p>

OORLOGSMONUMENTEN

<p>Raadhuisstraat te Hengelo</p> 	<p>gedenkteken</p>	<p>1951 Peter Roovers</p>	<p>Geglazuurd gedenkmonument vervaardigd door Peter Roovers (1902-1993). Het beeld is onthuld op 31 augustus 1951.</p>
<p>Hoek Monumentenweg/Hessenweg Hoog Keppel</p> 	<p>gedenkteken</p>	<p>1948 Pieter Starreveld</p>	<p>Gedenkzuil van de hand van Pieter Starreveld (1911-1989). De zuil wordt bekroond door een beeldhouwde vlam. In de zuil zijn de namen van twintig oorlogsslachtoffers gegraveerd. De vlam staat symbool voor het verzetsvuur.</p>

Hoek Ruurloseweg /Hengelseweg te Zelhem	gedenkteken	1950 Bé Thoden van Velzen	<p>Het door Bé Thoden van Velzen in 1950 vervaardigde herdenkingsmonument is uitgevoerd in Franse kalksteen (Euville). De voorstelling betreft een staande mannenfiguur die met zijn voet op een rots steunt. Het geheel rust op een natuurstenen voetstuk. Het voetstuk bevat o.a. de namen van negen Zelhemse oorlogsslachtoffers en van elf geallieerde militairen die in de omgeving van Zelhem zijn gesneuveld.</p> <p>Categorie A+</p>
	gedenkteken	1949 W.L. Reijers	<p>Wit natuurstenen beeld van een staande vrouw met nog opgerolde vlag. Het beeld is vervaardigd door W.L. Reijers en onthuld op 5 mei 1949.</p> <p>Categorie A+</p>
Emmaplein te Vorden	gedenkteken	1949 W.L. Reijers	<p>Wit natuurstenen beeld van een staande vrouw met nog opgerolde vlag. Het beeld is vervaardigd door W.L. Reijers en onthuld op 5 mei 1949.</p> <p>Categorie A+</p>
	gedenkteken	1949 W.L. Reijers	<p>Wit natuurstenen beeld van een staande vrouw met nog opgerolde vlag. Het beeld is vervaardigd door W.L. Reijers en onthuld op 5 mei 1949.</p> <p>Categorie A+</p>

5. Conclusies en aanbevelingen

Algemeen

De inventarisatie heeft een boeiend beeld opgeleverd van de ingrijpende veranderingen die het bebouwingsbeeld in de gemeente Bronckhorst in de jaren veertig, vijftig en zestig van de twintigste eeuw heeft ondergaan. Gesteld kan worden dat identiteit van Bronckhorst tot op de dag van vandaag in aanzienlijke mate mede wordt bepaald door hetgeen dankzij de inspanning van velen in korte tijd tot stand is gebracht tijdens de wederopbouwperiode.

De lediging van de naoorlogse woningnood betekende voor de grotere dorpen een eerste planmatige uitbreiding van het aantal woningen. In tegenstelling tot de ontwikkelingen voor de Tweede Wereldoorlog betrof het nu geen lintbebouwing doch de bouw van complete woonwijken waardoor de dorpen sterk van karakter veranderden. Deze wijken zijn vaak uitgevoerd met een tuindorpachtig karakter. Binnen de dorpsuitbreidingen neemt met name de Oranjebuurt in Zelhem een bijzondere plaats in als onderwerp van landelijk onderzoek naar woonwensen. Andere voorbeelden zijn o.a. een woonwijk in Vorden en de woningen ten oosten van het centrum van Hengelo. Evenals elders in Gelderland geldt ook hier dat in tegenstelling tot het vooroorlogse erfgoed de raamindeling van veel woonhuizen is gewijzigd. Ook de voordeuren zijn vaak in gewijzigde vorm vernieuwd. Dit geldt in mindere mate voor andere bouwtypen.

Ten aanzien van de naoorlogse woningbouw telt de gemeente een relatief groot aantal bijzondere middenstandswoningen, villa's en bungalows. Deze zijn o.a. te vinden in Laag Keppel en Hengelo.

Hoewel het aantal nieuwe gebouwde boerderijen niet erg groot zijn er meerdere bijzondere complexen te vinden zoals bij Laag Keppel (Nieuw Enghuizen).

Opvallend is verder de bebouwing op een aantal naoorlogse industrieterreinen waaronder dat van Zelhem. In Zelhem bevinden zich meerdere waardevolle complexen waaronder de voormalige Celtonafabriek en de Montessori schoolmeubelenfabriek.

Aanbevelingen voor nader onderzoek en beleid

Zoals in de inleiding reeds is aangegeven geeft het rapport duidelijk aan welke objecten en complexen voor nader onderzoek in aanmerking komen ten behoeve van een zorgvuldige en goed onderbouwde aanvulling van de gemeentelijke monumentenlijst. Dit vervolgonderzoek bestaat uit een inventarisatie van in- en exterieur van tenminste de A+ objecten waarna vervolgens van de uiteindelijk geselecteerde objecten redengevende beschrijvingen kunnen worden opgesteld.

Het rapport kan ook gebruikt worden voor een versterking van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid door bijvoorbeeld de nota ruimtelijke kwaliteit en bestemmingsplannen te actualiseren op basis van de onderzoeksgegevens. Waardevolle objecten kunnen bijvoorbeeld in het bestemmingsplan voorzien worden van de dubbelbestemming cultuurhistorie.

Ten behoeve van een goed onderbouwde nadere waardestelling voor grotere stedenbouwkundige ensembles is het in ieder geval op termijn van belang nader cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren naar de wederopbouw- en/of uitbreidingsplannen van de kernen Hengelo, Vorden en Zelhem.

Tenslotte

De rijkdom aan wederopbouwerfgoed in Bronckhorst is geen vanzelfsprekend gegeven en vereist een zorgvuldig instandhoudings- en ontwikkelingsbeleid. Dit betekent een ruimtelijk en cultuurhistorisch kwaliteitsbeleid dat gebaseerd en geïnspireerd is op de aanwezige cultuurhistorische waarden.

Bronnen en Literatuur

Andela, G., *J.P.T. Bijhouwer*, Rotterdam 2011

Back, A. de, Coenen, J., Kuipers, M., Röling, W., *Gesloopt, gered, bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Rotterdam 2004

Bergh, S. van den, Weijkamp, W., Winden, E. van, *Gebiedsbeschrijving Bronckhorst*, Arnhem 2012.

Betting, W., Vriend, J.J., *Bungalows*, Amsterdam 1958.

Blom, A., *Atlas van de wederopbouw in Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*, Rotterdam 2013.

Burkom, F. van, Spoelstra, Y., Vermaat, S., *Kunst van de wederopbouw in Nederland 1940-1965. Experiment in opdracht*, Rotterdam 2013.

Bos, A. e.a., *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, Rotterdam 1946.

Bosma, K., Wagenaar, C.(red.), *Een geruisloze doorbraak: de geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de Wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.

Buskens, H.M., *Onderzoek naar woonstijl en woonwensen in een plattelandsgemeente*, Den Haag zj..

Crols, R.J.A., Hermans, D.B.M., *Trafohuisjes*, Gelderse Monumentenreeks 2, Utrecht 1996.

Crols, R.J.A., Derks, G.J.M., *Quickscan cultuurhistorische waarde vroeg-naoorlogse woningbouw gemeente Neder-Betuwe: Dodewaard, Echteld, Kesteren, Ochten, Opheusden en IJzendoorn*, Arnhem 2004.

Crols, R.J.A., Derks, G.J.M., *Wederopbouw kern Gendt: cultuurhistorische analyse en beleidsaanbevelingen*, Arnhem 2005.

Crols, R.J.A., Derks, G.J.M., *De Hoofakkers-Kloostereind te Opheusden: cultuurhistorische analyse en waardebeoordeling (inclusief analyse wederopbouwplannen)*, Arnhem 2005.

Crols, R.J.A., 'Vroeg-naoorlogse woningwetwoningen op het Gelderse platteland: markant erfgoed uit de geschiedenis van de volkshuisvesting in de twintigste eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre 2008*, Arnhem 2008 p.227-244.

Doorn, E., 'De Wederopbouw en de Volkshuisvesting in Gelderland na de oorlog', in: Alsche, C.B., Bodden Hosang, J.E., Bos, Joh., *Gelderland: Officiële propaganda-uitgave met medewerking van het Provinciaal Bestuur van Gelderland, V.V.V.'s en tal van andere autoriteiten en instanties*, Amsterdam 1954, p.51-60.

Elpers, M.S., *Het archief van het Bureau Wederopbouw Boerderijen*, In: Vitruvius, maart 2008, pp. 40-47

Embden, S.J. van, *Onze Bouwkunst van allen dag*, 's-Gravenhage 1946.

Gelderschen Architecten Studiekering, *Bouwprogramma voor arbeiderswoningen in Gelderland*, Arnhem 1946.

Hoogstraten, H. van, Vries, B. de, *Monumenten van de wederopbouw in Nederland 1940-1965. Opbouw en optimisme*, Rotterdam 2013.

Ibelings, H., *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, Rotterdam 1995.

Ibelings, H., *De moderne jaren vijftig en zestig, De verspreiding van eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam 1996.

Haartsen, T. van, *De wand des tijds, Monumentale kunst rond de jaren 50*, Nuth 2003.

Henselmans, J., *Landhuizen en bungalows*, Amsterdam z.j.

Henselmans, J., *Villa's en buitenhuizen*, Amsterdam z.j.

Korthals Altes, J., *Tuinstiteden:tussen utopie en realiteit*, Bussum 2004.

Kuipers, M., *Toonbeelden van de Wederopbouw, Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zwolle 2002.

Kwaks, E., *Voormalige baksteenfabrieken in Gelderland; een cultuurhistorische verkenning*, Zeist 1998.

Lamberts, B., 'De boerderij in de Wederopbouwjaren', in: *Monumenten* ; Vol. 28 No. 3 (2007), p. 14-17

Lange, E. de, *Sober en solide. De Wederopbouw van Nederland 1940-1965*, Rotterdam 1995.

Langman, H.J., Woonstijl en woonwensen, in: *Tijdschrift voor Overheidsadministratie*, 31 december 1953.

Langman, H.J., Woonstijl en woonwensen in een plattelandsgemeente. Resultaten van een onderzoek te Zelhem, in: *Bouw* 1957, p.196-199.

Maresch, W., *Dieren, Ellecom, Laag-Soeren & Spankeren in de 20e eeuw*, Dieren 1999.

Meeuwssen, L., *Architectuur aan de lopende band. Systeemwoningbouw in Nederland 1945-1970* (doct. scr.), Groningen 2001.

Mourik, W.J.G. van, *Hervormde kerkbouw na 1945*, Den Haag zj.

Pon, J.W. du, *Het eigen huis*, Amsterdam/Antwerpen 1961.

Praag, M.M. van, *Nederland bouwt*, Alphen a/d Rijn 1966.

Santen, J. van (red.), *Monumenten van Herrezen Nederland*, Zwolle/Amersfoort 2007.

Segers, Y., *Op het kruispunt van oud en nieuw. 75 jaar op de bres voor de schoonheid van Gelderland. Het Gelders Genootschap 1919-1994*, Den Haag 1994.

Schuyt, K., Taverne, E., *1950. Welvaart in zwart-wit*, Den Haag 2000.

Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie en ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere 1993

Vriend, J.J., *Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland*, Amsterdam 1956.

Categoriale studies Wederopbouw RCE

(de algemene inleidende teksten van dit rapport zijn voor wat betreft de teksten over bouwtypen ten dele ontleend aan en/of gebaseerd op de onderstaande studies)

Blom, A., Jansen, B., Heiden, M. van der, *Typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, Zeist 2004.

Burkom, F. van, Spoelstra, Y., *Monumentale kunst*, Zeist 2007.
Galema, W., Hoogstraten, D. van, *Winkelcentra*, Zeist 2005.
Lamberts, B., *Boerderijen*, Zeist 2006.
Loef, K., Meijel, L., Opmeer, P., *Scholen*, Zeist 2003.
Loef, K., Meijel, L., Opmeer, P., *Bejaardentehuizen*, Zeist 2005.
Loeff, K., Meijel, L. van, *Vrijstaande woonhuizen*, Zeist 2005.
Loeff, K., *Fabrieksgebouwen*, Zeist 2006.
Merwijk, T. van, *Kruisgebouwen*, Zeist 2005.
Wijdeveld, E., *Kerken in Noord-Brabant*, Zeist 2004.

Internet

www.bonas.nl

www.cultureelerfgoed.nl/leren/wetenschappelijke-publicaties/rapporten-categoriaal-onderzoek-wederopbouw

www.gelderlandinbeeld.nl

www.historischeverenigingsteenderen.nl

www.meertens.knaw.nl/bwb (overzicht boerderijen wederopbouw per gemeente)

zoeken.nai.nl/ (archivista, overzicht oeuvres architecten)

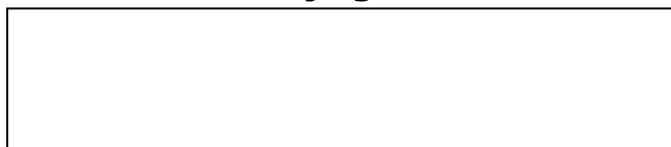
www.oudhengelogld.nl

www.oudvorden.nl

www.oudzelhem.nl

www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten

5 Bijlagen

Bijlage A – Toetsingscriteria Gelders Genootschap bij adviezen inzake plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst

Onder **monumenten** wordt verstaan:

- a. alle zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
- b. terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als benoemd onder a.

Basisnormen:

- het object heeft een zekere architectuurhistorische waarde;
- casco (muurwerk en fundering) verkeert in redelijke goede staat: het object is te restaureren zonder volledige afbraak.

De **toetsingscriteria** zijn te verdelen in de volgende hoofdgroepen:

- architectuurhistorische criteria;
- stedenbouwkundige criteria;
- algemeen historische criteria.

Het object dient in ieder geval te voldoen aan de basisnormen en één of meer van de toetsingscriteria. De relevante criteria dienen op redelijke gave tot gave wijze op het object van toepassing te zijn: de oorspronkelijke vorm of aanleg dient in de hoofdopzet nog aanwezig te zijn. De stedenbouwkundige en cultuurhistorische criteria dienen in principe als ondersteuning van de architectuurhistorische criteria. Zij geven dus een bepaalde meerwaarde aan het object. De primaire toetsingscriteria zijn de architectonische.

1. Architectuurhistorische criteria

- a. het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant en valt op door specifieke stijkenmerken, al dan niet met plaatselijke variaties
- b. het object is, in opstand en plattegrond, van belang als voorbeeld van een gebouw met een bepaalde (oorspronkelijke) functie
- c. het object valt op door (bijzonder) gave verhoudingen en/of bijzondere of zeldzame detaillering van het exterieur, zoals bijvoorbeeld vormgeving, kleur en/of materiaalgebruik
- d. het object heeft een bijzonder of zeldzaam gedetailleerd interieur of bevat zeldzame onderdelen
- e. het object is een goed voorbeeld van het werk van een belangrijke architect of kunstenaar en neemt een belangrijke plaats in binnen de plaatselijke, regionale of landelijke architectuurgeschiedenis
- f. het object is van belang vanwege een historische of vernieuwende – pioniersfunctie – constructiewijze

2. Stedenbouwkundige criteria

- a. het object is een onderdeel van een belangrijk stedenbouwkundige/landschappelijk concept
- b. het object is een onderdeel van een historisch gegroeid stedenbouwkundig/landschappelijk gebied en is bepalend voor het zichtbaar houden van deze situatie: er is een duidelijk verband tussen gebouw en historische verkaveling
- c. het object is van belang vanwege het zichtbaar houden van het werk van een belangrijk stedenbouwkundige
- d. het object heeft een zeldzaamheidswaarde qua aanleg, structuur en relatie met de omgeving

3. Algemeen historische criteria

- a. de bebouwing is van belang vanwege een plaatselijk geschiedkundig feit, een zichtbaar stuk geschiedenis van bijvoorbeeld bekende bewoners, beroepen, bijzondere activiteiten e.d.
- b. het object vertegenwoordigt een aspect van religieuze, militaire of waterstaatkundige geschiedenis
- c. het object is van belang vanwege zijn bestemming als uitdrukking van een cultuur-, sociaal-, of economisch-historische ontwikkeling
- d. het object is van belang vanwege zijn verschijningsvorm, welke verbonden is met een algemeen-historische, politieke of geestelijke ontwikkeling.

Bij beoordeling voor plaatsing op een gemeentelijke lijst zal de waardering moeten geschieden vanuit het perspectief van de plaatselijke context (kern, buurtschap, dorp, stad, wijk): wat op de ene plaats representatief of juist zeldzaam is, kan dat op een andere plaats minder zijn.

Bijlage B

Woonstijl en woonwensen in een plattelandsgemeente

Resultaten van een onderzoek te Zelhem

In de serie Onderzoek naar woonstijl en woonwensen heeft de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid enige jaren geleden reeds drie publikaties uitgegeven:

1. Een analyse van vraaggesprekken met bewoners van verschillende woningtypen te Rotterdam.
2. Idem, te 's Gravenhage.
3. Onderzoek naar de waardering van etagewoningen door hun bewoners in gemeenten, waar deze woonvorm nieuw is.

Thans is in deze serie een nieuwe publikatie verschenen:

Onderzoek naar woonstijl en woonwensen in een plattelandsgemeente — te weten te Zelhem, ten noorden van Doetinchem, waar de heer H. J. Langman, bekend om zijn grote belangstelling in volkshuisvestingsproblemen, burgemeester is.

Een honderd pagina's tellend boekje met vele illustraties. Ir. H. M. Buskens schreef er een ten geleide voor.

Aan de publikatie zelf ontleen wij het volgende:

Bij het onderzoek op het platteland, waar het eengezinshuis het algemeen toegepaste woningtype is, zal vooral aandacht moeten worden besteed aan het gebruik van de keuken en de woonkamer in dit woningtype en aan de daarmee samenhangende wensen ten opzichte van de situering en grootte van deze ruimten in verband met een landelijke woonstijl. Wat betreft de werkfunctie ligt op het platteland het zwaartepunt bij de combinatie keuken, schuur en plaatsje. Daarnaast zal ook de bestaande en de gewenste omvang van de tuin in het onderzoek moeten worden betrokken. Dit aspect is vooral voor de bebouwingsdichtheid van belang, daar de erfgrootte in hoge mate de omvang van het grondgebruik in de landelijke woonsector bepaalt.

De keuze van Zelhem voor het oriënterend onderzoek naar woonstijl en woonwensen ten plattelande is behalve door de bovenstaande

algemene overwegingen, welke uiteraard ook ten opzichte van deze gemeente gelden, bepaald door een doot de burgemeester van Zelhem reeds eerder openbaar gestelde vraag of niet het gevaar bestaat, dat aan de overwegend landelijke bevolking een woningtype wordt opgedrongen, dat niet aan haar behoeften en wensen beantwoordt. Deze vraag is mede urgent door de tendens tot nivellering welke de woningbouw vooral in de sector der woningwetwoningen na de oorlog kenmerkt. Zonder de bedoelde nivelleringstendens daaruit geheel te willen verklaren, kan gezegd worden, dat zij zowel een gevolg is van de overweging, dat vele aan de woning te stellen eisen een algemeen karakter hebben, als van de verbreking van het isolement en van de invloeden van de industrialisatie, welke voor een groot deel van de plattelandsgemeenten kenmerkend zijn. Deze ontwikkeling brengt mede, dat het in deze gemeenten toegepaste woningtype invloeden ondergaat, welke hun oorsprong elders hebben, waardoor o.a. een meer stedelijk georiënteerd woningtype in de plattelandsgemeenten wordt geïntroduceerd.

Dat de bovengenoemde vraag niet ongegrond is, blijkt uit het feit, dat het woningtype, dat te Zelhem vooralsnog het minst voldoet, van buiten is ingevoerd. Het betreft namelijk een woningtype, dat door een combinatie van gemeenten in de Achterhoek en Lijmers is toegepast en dat te Zelhem 28% uitmaakt van de na de oorlog gebouwde woningwetwoningen.

Particuliere bouw en woningwetbouw

Aangezien de woningbouw voor particuliere rekening een vrij groot deel van de na de oorlog te Zelhem gebouwde woningen omvat, is het onderzoek niet tot de woningwetwoningen beperkt gebleven, maar is ook de sector van de particuliere woningbouw in het onderzoek betrokken. Hierbij is uitgegaan van de veronderstelling, dat in de woningen in de particuliere sector de wensen der bewoners, die op enkele uitzonderingen na tevens opdrachtgevers zijn geweest, in sterkere mate dan in de woningwet-

woningen zouden zijn gerealiseerd. De resultaten van het onderzoek bij de bewoners van de woningen in de particuliere sector zouden in dit verband een nadere toetsing kunnen vormen van de uitkomsten van het onderzoek mer betrekking tot de woonwensen in de woningwetsector. Bovendien zullen de woningen in de particuliere sector, waarvan een groter percentage door middenstanders wordt bewoond, in zoverre een vingerwijzing kunnen geven voor de toekomstige ontwikkeling, als bij toenemende materiële welvaart een verdere ooschuiving van de woonwensen der thans voor de woningwetwoningen in aanmerking komende groepen der bevolking in de richting van het in de eerstgenoemde woningen gerealiseerde mag worden verwacht.

Binnen het algemene kader van het onderzoek naar woonstijl en woonwensen was de probleemstelling bij de enquête te Zelhem aldus: Hoe voldoen de nieuwe woningen in deze gemeente aan hun bewoners, die veelal van agrarische herkomst zijn, doch in de regel zelf niet meer in de agrarische sector werken? Gaat de verschuiving van de beroepsstructuur gepaard met een evolutie in de richting van een meer stedelijke woonstijl en daarmee overeenkomende woonwensen?

Bij het onderzoek zijn overwegend de vrouwen geënquêteerd, daar de mannen overdag meestal niet thuis zijn. Het overwicht van het oordeel van de vrouw in deze enquête wordt niet als een nadeel beschouwd, omdat de vrouw het best op de hoogte is van de eisen, die het huishouden stelt, en ook de eisen van haar man ten aanzien van de woning (bijvoorbeeld de wens naar een studeer- of werkkamer) voldoende kent om deze bij het vraaggesprek naar voren te brengen.

De vraaggesprekken zijn gevoerd door de sociale werker van de gemeente en door een socioloog van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid. De door de beide enquêteurs verkregen resultaten vertonen onderling geen aanwijsbaar verschil, zodat mag

¹⁾ H. J. Langman, Woonstijl en Woonwensen, Tijdschrift voor Overheidsadministratie, 31 december 1953.

Woningwetbouw (Bouwplan 1946) Type (a2) — Architect: G. Hamerpagt B.N.A.

Dubbel tengezinshuis met woonkamer, tweede woonvertrekkende en werkkeuken. Ingang opzij. Kelder aanwezig; aangebouwde schuur. De keuken grenst aan de woonkamer en is met deze verbonden door middel van een raam met doorgeefluikje. Ook het tweede woonvertrekje is verbonden met de woonkamer.
Huur: f 6,20 per week.
20 woningen; aantal geënquêteerde gezinnen: 18.

Dit type voldoet over het algemeen beter dan (a1). Voordelen van de indeling zijn de goede verbindingen tussen de verschillende delen van het huis, het doorgeefluikje en de aanwezigheid van een flink portaal.

Vooral door de zelfstandige middenstanders en employés (die in deze woningen de meerderheid vormen) wordt het tweede woonvertrekje veel gebruikt. Wel heeft men in verschillende gezinnen nog wat verder gaande wensen, nl. een hoog tussen beide woonvertrekken, een suite of in elk geval een groter tweede woonvertrek.

worden aangenomen, dat deze resultaten niet door de persoonlijke instelling van de enquêteurs zijn beïnvloed.

Woningwetwoningen

De naoorlogse woningwetwoningen te Zelhem zijn alle eengezinshuizen met 3 slaapkamers op de bovenverdieping. Er zijn 6 verschillende plattegronden, welke men kan rangschikken in 3 hoofdtypen, namelijk een benedenverdieping, bevattende:

type (a) woonkamer, tweede woonvertreke ($\pm 7 \text{ m}^2$) en werkkeuken (2 varianten);	26
type (b) woonkamer en eetkeuken (3 varianten);	42
type (c) woonkamer (van voor- tot achtergevel doorlopend, oppervlakte $\pm 21 \text{ m}^2$) en werkkeuken.	26
	94

Deze woningen zijn, na opheffing van de woningbouwvereniging in 1951, alle eigendom van de gemeente. Het type (c) is toegepast door een combinatie van gemeenten in de Achterhoek en Lijmers.

Behalve in de woningplattegronden zijn er nog een aantal verschillen tussen de eerste typen enerzijds en het laatste type anderzijds. Bij de typen (a) en (b) zijn de woningen twee aan twee gebouwd, waarbij men de achterkant van het huis via de zijkant kan bereiken; deze huizen hebben een aangebouwde schuur en een kelder. Type (c) is gebouwd in blokjes van 4 en 6 woningen het een kelderkast en een vrijstaande schuur, die kleiner is dan bij de andere typen. Door deze opzet en de gedeeltelijke montagebouw heeft type (c) van de te Zelhem gebouwde woningen het meest stedelijke karakter. Vooral bij dit woningtype wijkt het aspect van de woningen en van het straatbeeld weinig af van verschillende complexen eengezinshuizen zoals deze bij de uitbreiding van de steden (bij voorbeeld Amsterdam—Slotermeer) worden gebouwd.

Van de 94 tussen 1945 en 1954 gebouwde woningwetwoningen werden van 90 woningen de bewoners geënuquéteerd.

Woningbouw voor particulieren

De naoorlogse woningbouw te Zelhem voor rekening van particulieren omvat, onderscheiden volgens de wijze van financiering, woningen gebouwd met steun op grond van de financieringsregeling Woningbouw 1947 en 1948, de

premiebouw, de herbouw en de z.g. vrije sector. Van de 42 tussen 1945 en 1954 voor rekening van particulieren te Zelhem gebouwde woningen zijn 40 woningen in het onderzoek betrokken. De twee niet in het onderzoek betrokken woningen betreffen een boerderij en een dokterswoning, waarbij woonruimte en bedrijfs- c.q. beroepsruimte niet te scheiden zijn, in zoverre de eerste mede door de laatste wordt bepaald. Op twee huurwoningen na, welke eigendom zijn van een zuivelabriek en door personeel van deze fabriek worden bewoond, zijn alle woningen eigendom van de bewoners. Bij de woningen in de particuliere sector staat tegenover de drie hoofdtypen met enkele varianten der woningwetwoningen een grote verscheidenheid. Zij omvatten vele soorten woningen, van een sterk bij de woningwetwoningen aansluitend type in de uitbreiding van de dorpskern tot en met de verspreid gelegen landbouwerswoningen. Desondanks is op verschillende punten een vergelijking mogelijk van de algemene tendenties in de beide sectoren van de naoorlogse woningbouw wat betreft de indeling, de wijze van bewoning het oordeel en de wensen van de bewoners. Deze tendenties zijn namelijk niet zozeer gebonden aan het type woning, dat men momenteel heeft, als wel aan de levensstijl, die bepaald wordt door de sociale status, de traditie en de mate, waarin de gemeente haar landelijk karakter heeft behouden.

Van de 40 bewoners van een woning in de particuliere sector hebben 19 bewoners zelf de indeling kunnen bepalen; 8 bewoners hebben een beperkte invloed op de indeling gehad en 3 bewoners hebben een keus gedaan uit enige bestaande plattegronden. Tien bewoners hebben geen invloed op de indeling van hun woning gehad. Hieronder bevinden zich de twee bewoners van een huurwoning.

Als beperkte factoren ten aanzien van een vrije keuze werden genoemd: beperkte geldmiddelen; voorwaarden om voor subsidie in aanmerking te komen; eisen van de schoonheidscommissie en de omstandigheid dat de architect reeds een plan klaar had, waaraan weinig of niets meer te veranderen viel.

Een deel der bewoners van de particuliere sector leeft nog in de agrarische sfeer, waaruit vele bewoners der woningwetwoningen, die een niet-agrarisch beroep uitoefenen, afkomstig zijn. Kennis van de woonstijl van de eerstgenoemde maakt het gemakkelijker de woonwensen te verklaren van de bewoners der huurwoningen, die hun oorspronkelijke woonstijl wensen te handhaven. De woningen in de particuliere sector zijn over-

wegend vrijstaande huizen, waarvan 21 verspreid buiten de kernen zijn gelegen. Onder de 40 bij het onderzoek betrokken woningen bevinden zich 8 dubbele woningen, waaronder 2 huurwoningen.

Gerekend is, dat een keuken, die voldoende ruimte biedt om er met het gezin te eten een eetkeuken is. Een woonkeuken is een keuken, die tevens het enige of grootste woonvertrek is.

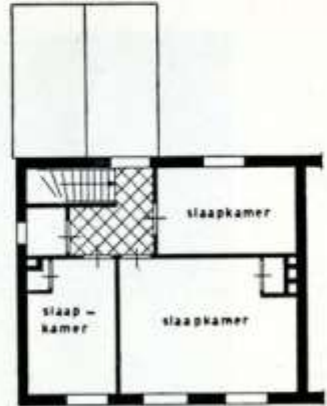
Van de 40 woningen hebben 1 een kooknis, 1 een woonkeuken, 27 een eetkeuken en 22 een tweede woonvertrek, dat in 8 gevallen met het hoofdwoonvertrek een suite vormt. Vier woonkamers hebben een open boogverbinding met een zithoek. Hierbij moet tevens in aanmerking worden genomen, dat de meeste woningen in deze sector groter zijn dan de woningwetwoningen.

De woningen, welke het karakter hebben van een landbouwerswoning, hebben op de benedenverdieping gewoonlijk een ruime eetkeuken, een woonkamer en een slaapkamer. Aan de keuken grenst de bijkeuken of spoelkeuken, waar zich vaak een pomp met afvoer en een stookplaats bevinden. Men doet hier de was en kookt er voer voor de varkens. In of bij deze spoelkeuken bevindt zich meestal het privaat en aan de spoelkeuken grenzen ook vaak de hokken of stallen. Men woont in de regel in de keuken ('s zomers weleens in de bijkeuken) en gebruikt de woonkamer voornamelijk op zondagen, bij bezoek en dergelijke. Dit is het woonpatroon, waaraan de uit een agrarisch milieu afkomstige Zelhemmers van jongs af gewend zijn.

De inhoud bevat voorts o.m. navolgende hoofdstukken:

De bewoners. (Sociale status; herkomst uit agrarisch milieu; geografische herkomst). Bezetting van de woningen. Wensen ten aanzien van het woningtype. Gebruik van de woonkamer en de keuken. Gebruik van het tweede woonvertrek. Diversen. (Wensen ten aanzien van de afwerking enz.; activiteiten; gebruik van de schuur; gebruik van de kelder; de ligging van het privaat; de ligging van de doosbeel; de gezinswas; de indeling van de slaapetage; kastruimte). Oordeel over de wenselijkheid van waterleiding. De tuinen.

Hierachter laten wij tenslotte 4 voorbeelden van woningwetbouw en 3 voorbeelden van bouw voor particulieren uit deze publikatie over Zelhem volgen.

(Men zie ook de afbeeldingen op de vier volgende pagina's).

Woningwetbouw (Bouwplan 1948)
Type (b2) — Architect: K. Zwering, Gem.architect
 Zelhem.

Dubbel eengezinshuis met doorlopend woonvertrek en eet-
 keuken.
 Kelder en aangebouwde schuur aanwezig.
 Huur: f 5,75 à f 6 per week.
 10 woningen; aantal geënquêteerde gezinnen: 10.

Acht gezinnen vinden de indeling van de benedenverdieping
 goed. Waarderende opmerkingen van de volgende inhoud: „Het
 is gemakkelijk”, „Je hebt nu alles bij de hand, en het is voor-
 deliger met stoken”, „Je hoeft niet altijd in de kamer te
 wonen en kunt de kamer netjes houden”.
 Twee bewoners geven de voorkeur aan een huis met een suite.
 Zij wensen een tweede woonvertrek voor het ontvangen van
 zakenrelaties, resp. om een aparte kamer voor de kinderen te
 hebben. Zes gezinnen klagen over het kleine portaalje: „Bij
 bezoek moet men eerst in de kamer stappen om de voordeur
 dicht te kunnen doen of bij de kapstok te kunnen komen.”

Woningwetbouw (Bouwplan 1949/1950)
Type (b3) — Architect: H. N. Hollander, Gem.
 architect Zelhem

Dubbel eengezinshuis met doorlopend woonvertrek en eet-
 keuken.
 Kelder en aangebouwde schuur aanwezig.
 Huur: f 5,45 à f 5,55 per week.
 22 woningen; aantal geënquêteerde gezinnen: 21.

De meeste bewoners vinden de indeling van de woning goed:
 6 geënquêteerden, waaronder 4 middenstanders en 1 employé,
 die werkzaamheden thuis hebben, geven de voorkeur aan een
 woning met een tweede woonvertrek.
 Een arbeider, die de woonkamer alleen 's zondags en met
 visite gebruikt, zou het tweede woonvertrek willen hebben om
 er in te wonen en het hoofdwoonvertrek netjes te houden (men
 woont nu in de keuken).

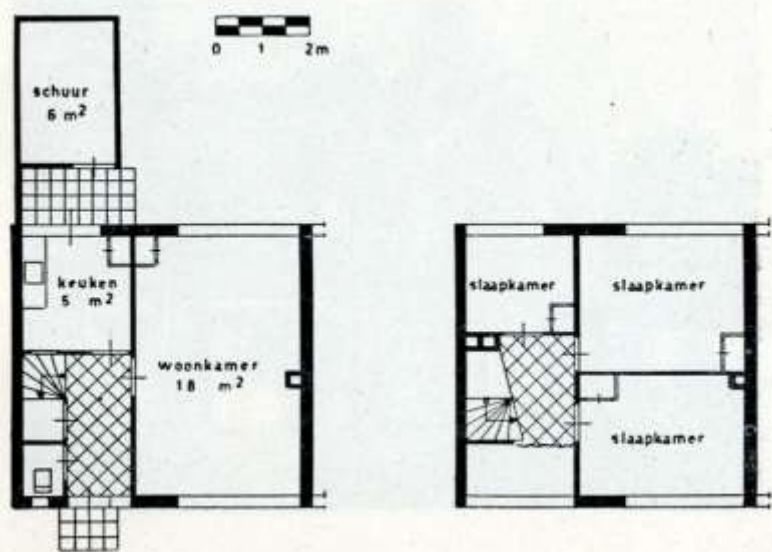
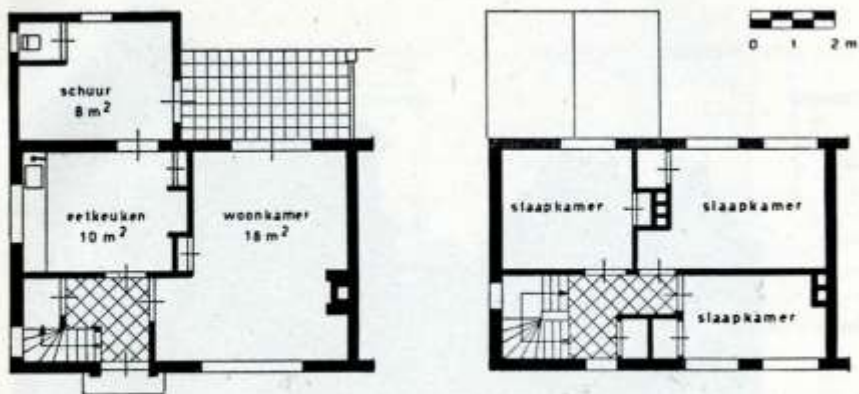
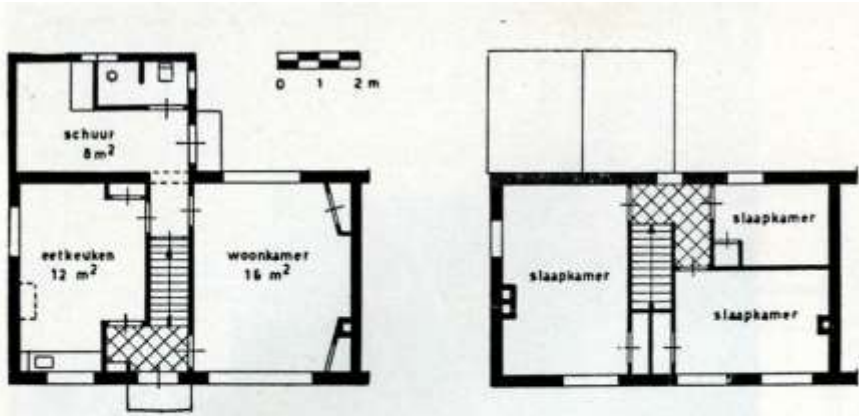

Woningwetbouw (Bouwplan 1951)
Type (c) — Architecten: K. G. Olsmeijer B.N.A.,
 Corn. Nap B.N.A. en G. J. P. van Ede

Eengezinsrijenhuis met werkkeuken en doorlopend woonvertrek.
 Vrijstaand schuurtje en kelderkast.
 Huur: f 5,60 per week.
 26 woningen; aantal geënquêteerde gezinnen: 25.

De meeste bewoners vinden de keuken te klein, wensen een
 kelder in plaats van een kelderkast en verlangen ook een grotere
 schuur. De betonplaten aan voor- en achtergevel vindt men
 over het algemeen niet mooi, blijkbaar omdat men niet aan
 dergelijke elementen gewend is.
 Sommige bewoners vinden het wonen in een rijenhuis minder
 prettig, ook omdat het gemis van een visuele afscheiding tussen
 de plaatsjes hier nog sterker wordt gevoeld dan in twee aan
 twee gesitueerde huizen.
 12 van de 26 bewoners vinden de ramen te groot. Zij klagen
 over inkijs of vinden dat er te veel gordijnen nodig zijn. Ook
 vindt men, dat de grote ramen de kamer koud maken.

Particuliere bouw.**Type II** — Architect: G. K. Veeze, Gereed: 1949.

Beganegrond: Eetkeuken, woonkamer met zithoek (boogverbinding) en een slaapkamer.
 Verdieping: 2 slaapkamers.
 Beroep gezinshoofd: Landbouwer.
 Man en vrouw: Circa 60 jaar. Geen kinderen.
 Herkomst: Zelhem, uit agrarisch milieu.

Oordeel over de woning: Het huis bevat best. In plaats van de boogverbinding tussen de woonkamer en de zithoek zou men liever schuifdeuren hebben, daar deze beter afsluiten tegen kou. Nu heeft men in de boogverbinding gordijnen, hetgeen ook wel gaat. Men heeft de indeling van de woning in hoofdzaak zelf kunnen bepalen, met een beperking ten aanzien van de maximale inbouw.

Gebruik woonkamer: Voor geregeld verblijf. 's Zomers eet men in de keuken, 's winters in de woonkamer.

Bereiding der maaltijden: Op butaangas. Ook is er een keukenfornuis.

Particuliere bouw.**Type VI** — Architect: H. ter Maat, Gereed: 1953.

Beganegrond: Zijsuite (doorlopende woonkamer + eetkamer) en werkkeuken.
 Verdieping: 3 slaapkamers en badkamer.
 Beroep gezinshoofd: Zelfstandige middenstander.
 Man en vrouw: Circa 40 en 50 jaar. Geen kinderen.
 Herkomst: Beiden uit Zelhem. Man uit milieu van zelfstandige middenstand, vrouw uit agrarisch milieu.

Oordeel over de woning: Deze bevat goed. Men heeft zelf de indeling bepaald.

Gebruik woonkamers: Beide worden geregeld gebruikt. De kleinste kamer dient als eetkamer.

Bereiding der maaltijden: Op butaangas. De keuken wordt verder niet verwarmd; daar is geen behoefte aan, omdat men niet in de keuken huist en er ook niet eet.
 Een kelder is aanwezig en wordt op prijs gesteld.

Oordeel over de wenselijkheid van waterleiding: Men heeft een eigen waterleiding, met een vaste wastafel in de slaapkamer en een geiser in de keuken.

Particuliere bouw.**Type VII** — Architect A. Nicolai. Gereed: 1953.

Beganegrond: Doorlopend woonvertrek met werkkeuken.
 Verdieping: 3 slaapkamers.
 Beroep gezinshoofd: Arbeider in een agrarisch bedrijf.
 Ouders: Circa 30 jaar.
 Kinderen: 1 kind beneden 1 jaar.
 1 inwoner.
 Herkomst: Beiden van het plateland (Achterhoek).

Oordeel over de woning: Deze bevat goed, maar men zou liever een wat grotere keuken hebben of een suitekamer, zodat niet alles tegelijk vuil wordt. Een suite heeft wel de voorkeur; men zou dan de voorkamer kunnen houden voor de zondag.

Gebruik woonkamer: Men verblijft er 's zondags en de baby staat er. Men eet in de keuken.

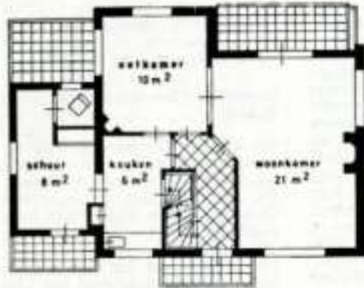
Bereiding der maaltijden: Op een fornuis.

Een kelder is aanwezig en bevat goed.
 Oordeel over de wenselijkheid van waterleiding: Men zou deze

Een kelder is aanwezig. Oordeel over de wenselijkheid van waterleiding; aansluiting aan de waterleiding zou men wel gemakkelijk vinden, hoewel de pomp geen bezwaar oplevert. Een doucheel hoeft men niet; het zou echter wel fijn zijn, als er een was.
 Gebruik van de schuur: De schuur is aangebouwd, hetgeen men gemakkelijker vindt dan een vrijstaande schuur. Men bergt er o.a. gereedschap, een eierkist en 's winters suikerbieten. Een deel van de schuur dient voor het vee (een koe, een aantal varkens en enige honderden kippen). De oppervlakte van de schuur kon wel iets groter zijn.
 Gebruik van het erf: In totaal heeft men circa 3,5 ha in gebruik, deels eigendom, deels gepacht. Men kweekt groenten en vruchtbomen en verbouwt haver, rogge en aardappelen. Ook de vrouw werkt mee in het bedrijf.

Gebruik van de schuur: De schuur is aangebouwd, hetgeen goed bevalt. Deze wordt gebruikt voor berging van gasbussen, fietsen, stofzuiger, etc. Men vindt de schuur niet groot genoeg; deze was in het oorspronkelijke plan 3 maal zo groot, maar dit ging de maximale inhoud te boven.
 Gebruik van het erf: Aan de voorkant heeft men een grasperk met vaste planten. Aan de achterkant kweekt men groenten en vruchtbomen. Dit wordt vooral door de vrouw gedaan. Het is voordelig en tevens liefhebberij. Ook houdt men kippen. Het erf is groot genoeg (totale oppervlakte circa 4900 m²).
 Opmerking:
 In plaats van ramen met dwarsstijlen had men liever ramen met één grote ruit, maar dit stuurde op bezwaren van de schoonheidscommissie.

graag willen hebben voor het gemak en om de doucheel te kunnen gebruiken, maar men moet het kunnen betalen.
 Gebruik van de schuur: De aangebouwde schuur bevalt goed en is groot genoeg.
 Gebruik van het erf: Men kweekt er groenten, voor genoeg en voordel. Men zou wel een groter erf wensen (de achtertuin is 100 m²). Men heeft er nu een stuk land van 10 are bijgepacht. Men houdt een varken en kippen; in de tuin is daarvoor een extra schuurtje gebouwd.

